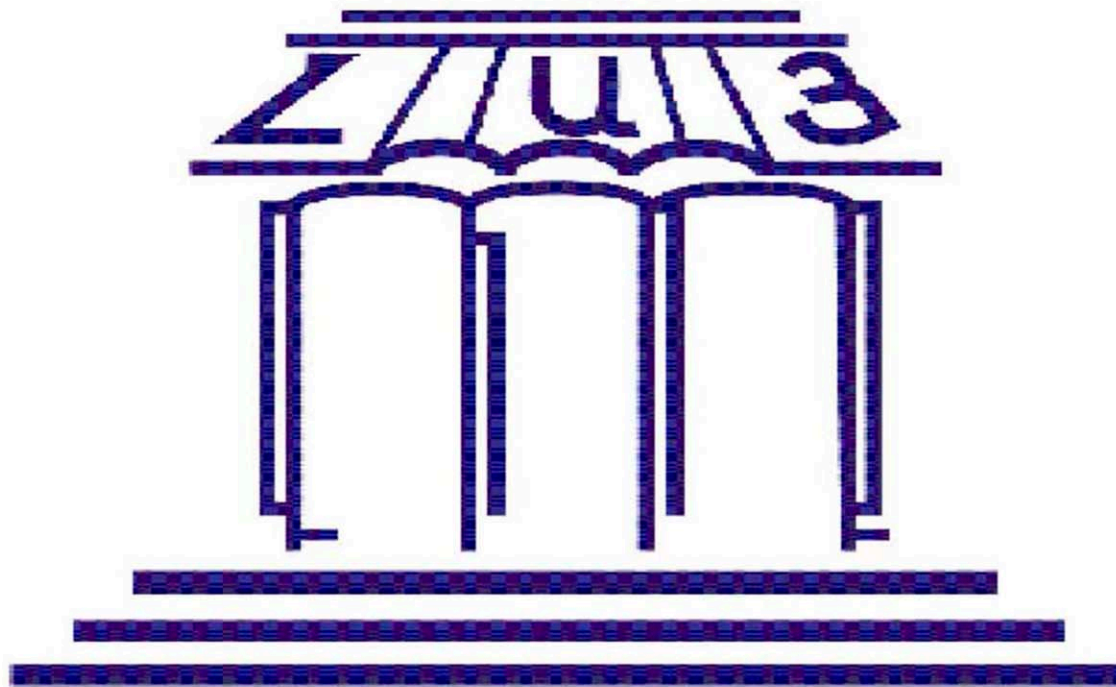

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՄԿՐՏԻՉ ԹԷՈՓԻԼԵԱՆ

DOCTEUR EN DROIT

Avocat à la Cour d'Appel Mixte d'Alexandrie

ՀԱՅՈՒՏԻՃՆԵՐ

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Խմբանկար Հայուսիհներու	3
Զօն	5
Յառաջաբանի տեղ	7
Մուտք	15
Գ. Ա. Հայուսիհներէ՝ առ հասարակ	23
» Բ. Հայուսիհները գործի վրայ	31
» Գ. Հայուսիհ Առաջնորդը	41
» Դ. Կամսարական	51
» Ե. Հայուսիհ Ազատորդին	63
» Զ. Հայուսիհ Եւթան	71
» Է. Եզիպտահայ կեանքէ	91
» Ը. Հայուսիհ Մատուռական	111
» Թ. Հայուսիհ Ազգասէր	123
» Ժ. Հայուսիհներու հնուրիւնք	133
Եզրակացութիւն	149

ՄԿՐՏԻՉ ԹԷՈՓԻԼԵԱՆ

DOCTEUR EN DROIT

Avocat à la Cour d'Appel Mixte d'Alexandrie

329.14 (47.925)

Թ - 46

ՀԱՅՈՒՏԻՃՆԵՐ

Ճամարտութիւնը կ'ըսեմ եւ համարիսը
ցոյց կուտամ: Վա՛յ խօսքերս հերժող թրե-
ուառականին՝ որ չէ ուզած արտի մտնով
հասու ըլլալ անոնց, հետեւաբար՝ ար-
ժանի նոպան ի փողս եղեալ խղ-
ղումի:

1921

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

A 57208

UNIVERSITY OF TORONTO

DOCTEUR EN DROIT

Avocat à la Cour d'Appel Mixte d'Alexandrie

UNIVERSITY OF TORONTO

UNIVERSITY OF TORONTO
DOCTEUR EN DROIT
Avocat à la Cour d'Appel Mixte d'Alexandrie

1922

UNIVERSITY OF TORONTO

ՀԱՅՈՒՏԻՃՆԵՐԸ ԳՈՐԾԻ ՎՐԱՅ

ՀԱՅՈՒՏԻՃ ԻՇԽԱՆԸ. — «Այդ ժառանգութիւնը
մեր Բարեգործականին կը պատկանի : »

ՀԱՅՈՒՏԻՃ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆԸ. — «Երկու տիւրքեր մեզի,
երկու տիւրքեր քեզի : »

ՀԱՅՈՒՏԻՃ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ. — «Աղքատ կնիկը ա-
նանկ զլխա՞րկ կը դնէ :

Այրի Տիկին Ա. Աղաղանեանի

Քեզի՛ կը ձօնեմ զըքոյկս, խեղճ կին : Ճիշդ այն
 ժամանակամիջոցին՝ երբ — վերջին անգամն ըլլալով,
 յուսանք — քու բիւրաւոր քոյրերդ, եղբայրներդ և
 զաւակներդ մեր արտաքին վայրենի և մոլեռանդ թշնա-
 միներէն ճիւղալային, անլուր և աներեւակայելի զրկանք-
 ներով, տառապանքներով և տանջանքներով խոշոշեցան,
 քու ամենազօրաւոր եղբայրներդ, բնակ պաշտպաններդ,
 որոնց անուններուն կցուած են, մեծ դժբախտութեանդ
 համար, հայ իշխանի, հայ ազատորեարի և հայ եպիսկո-
 պոսի յորջորջումներ, անգթօրէն, անխղճաբար և անա-
 մօթօրէն քեզ տեռազերծելու փորձեր ըրին, ըստ իրենց
 յանուն Ազգային բարեգործութեան :

Եօթը երկար տարիներ անընդհատ կրցար մաքառիլ
 Եպիպատոսի անվկանդ չարագործ ազգակիցներուդ դէմ՝
 շնորհիւ միայն ճպողային սնունդիդ զոր ստացար Արար,
 Յոյն, Հրեայ և Իտալացի անծանօթ ձեռքերէ քեզի նետ-
 ուած փշրանքներէն, առանց կարեկցական խօսք մը ան-
 դամ լսելու խիստ երկարատե դժբաղդութեանդ հանդի-
 սատես ազգակիցներէդ :

Գիտե՛մ, անտանելի թշուառութեանդ մէջ, երբ ան-
 թիւ ու անհամար հէք քոյրերուդ, եղբայրներուդ և զա-
 ւակներուդ լկումի և խողզողման ձայնը ականջիդ կը
 հասնէր կցկտուր կերպով, շատ անգամներ լացիր անոնց
 վրայ, թէ և անոնք քեզմէ աւելի երջանիկ ըլլային, որով-

հետև՝ նույնիսկ քու դահիճներուդ աչքին արդար ու անմեղ մարտիրոսներ էին անոնք, — մի՞թէ — իսկ դուն սոսկ հետեւակ թշուառական մը՝ որ յանդգնած էիր արհամարել վատոգի կեղիքիչներուդ ազգախումբ դօրութիւնը, և անոնց երեսին շարտելով իրենց դործած անարգ խարդախութիւններէն մին՝ խափանել իրենց առապուրին մարսումը :

Զգացի՞ր արդեօք որ Պօղոս փաշա Նուպարի սէգ ու շողոմ մանչերուն — Եղիշտոսի Հայոց Առաջնորդ Թորգոմ Եպ. Գուշակեան և իր սելեխ փուշտիպանները — անսուղի երեսիդ արձակած պուշտութենքները. «Բանի որ դուն այս ժառանգութիւնը կը պահանջես, մենք ալ ու է նպաստ չի պիտի տանք քեզի որպէս զի անօթութենէ սատկիս, » որոնցմով նոյն իսկ Աղեքսանդրիոյ Հայոց եկեղեցիին քակէն կը փախցնէին քեզ կատղած շուներու յատուկ սոսկումով, բիրտ թուրքերու, քրդերու և թաթարներու Եաթաղանի հարուածներէն աւելի սոսկալի հարուածներ էին զոր կ'ընդունէիր, քանի որ առանց քու եղբայրներուդ, բնակ պաշտպաններուդ քեզի հանդէպ դործած չարագործութեանց թուրքեր, քրդեր կամ թաթարներ երբեք չի պիտի իշխէին մեր վրայ ձեռք վերցնել :

Աղեքսանդրիա, 20 Սեպտ. 1920

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

ԽՕՍԲ ԱՌ Ն. Վ. ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊԱՐ

Իսկ Բալուի կամուրջին վրայ հազարաւորներու վրայ կասարուած աներեւակայելի բարբարոթիւնները անով կարելի է բացատրել որ, անկարող դիմանալու չարչարանքներուն՝ հարիւրաւորներ գետը նետած են իրենք զիրենք, որոնցմէ մէկ քանիներու անուկները միայն ունիմ. Կարապետ Խօսմաքլեան, Ներսէս Խօսմաքլեան. սա զաւակները եւ կիներ իր ձեռնովը ջուրը նետած է եւ յետոյ ինքզինքը :

Նամակ Քղիէն

Հայրենիք, 18րդ Տարի, թիւ 1438

Փաշա՛,

Այս անգամ պիտի գուղեմ քեզ առանց նախապէս արտօնութիւնդ խնդրելու :

Չեմ գիտեր թէ պիտի վշտանա՞ս, թէ պիտի հըրճուիս քեզի հանդէպ ցոյց տուած հրապարակային այս յանդուգն մտերմութեանս համար, բայց, ամէն պարագայի մէջ, պէտք է որ կարգ մը օրինակներով ցոյց տամ քեզի թէ՛ մեր նախնիքը միշտ եղակի խօսած են ու գրած և երբեք յոգնակի՝ որ մեր մէջ մուտ գտած է արեւմուտքէն խել մը զանազան տգեղութիւններու հետ :

«Իսկ վասակ տուեալ պատասխանի ասէ. Այժմ քո տեսեալ զիս անձամբս փոքրիկ ոչ առէր զչափ մեծութեան իմոյ, զի ցայժմ ես քեզ առիւծ էի և արդ աղուէս : Բայց մինչ ես վասակն էի, ես սկայ էի, մի ոտնս

իմ ի միոյ լերին կայր, և միւս ոտնս իմ ի միոյ լերին կայր. յորժամ յաջ ոտնս յենուի, զայլ լեռն ընդ գետին տանէի, յորժամ ի ձախ ոտնս յենուի, զձախ լեռն ընդ գետին տանէի: Ապա հարցանէր թագաւորն Պարսից Շապուհ և ասէ. Աղէ՛ տուր ինձ գիտիլ, ո՞վ են լերինքն այնքիկ զորս դուն ընդ ունջ տանէիր: Եւ ասէ վասակ. լերինքն երկուք, մի դու էիր, և մի թագաւորն յունաց:» (*)

Ինչպէ՞ս կը գտնես այս համեմատութիւնը. Հայ գերի Սպարապետին Պարսից Շահին հետ եղակի խօսիլը միթէ իրաւունք չի՞ տար ինծի նոյն կերպով խօսելու հետդ:

Ահա՛, թէ ի՛նչպէս մեր արքաները կ'ուղղէին իրենց խօսքը օտար և թշնամի զօրեղ արքաներու.

«Իսկ Շապուհ արքայ առեալ զձեռանէ նորա, շրջէր ճեմելով, ի չքմեղս առեալ զնա ածէր ի հայակողմն ի հողն հարեալ յատակն: Իսկ իբրեւ յայն տեղի հասանէր, և զհայ զհողն կոխէր, մեծամեծս ըմբոստացեալ հպարտացեալ՝ այլ ձայն փողէր. սկսանէր խօսել և ասել. ի բաց կաց յինէն ծառայ չարագործ տիրացեալ տիրանցն քոց. այլ ոչ թողից զքեզ և որդւոց քոց զվրէժ նախնեաց իմոց, և զմահն Արտեւանայ արքային: Զի այժմիկ ձեր ծառայից զմեր տերանց ձերոց զբարձ կալեալ է, բայց ոչ թողեց, եթէ ոչ տեղիդ մեր առ մեզ եկեսցէ:» (*)

Կ'ուզե՞ս որ յիշեցնեմ քեզի թէ մեր իշխանները ինչպէ՞ս կը խօսէին մեր թագաւորներուն հետ, ահա՛.

(*) Բուզանդարան Պատմութիւնք, Դպրութիւն Դ. Գլ. ԾԴ.:

«Յետ այսորիկ, պատգամ յղէր սպարապետն Հայոց Մանուէլ առ թագաւորն Վարազդատ, և ասէր՝ թէ փոխանակ ամենայն աղգին մերոյ վաստակոցն, զոր ի նախնեացն ի հնոց ժամանակաց հետէ միամտութեամբ առ ձեզ Արշակունիս վաստակեալ եմք, և եղեալ զանձինս մեր ի վերայ ձեր, կեցեալ և մեռեալ եմք ի վերայ ձեր, ամենայն նախնիքն մեր առաջինքն-առնկան ի պատերազմունս ի վերայ ձեր, Վասակ հայր Մուշեղի կորեալ ի վերայ Արշակայ արքայի, և մեք հանապազ վաստակեալ և աշխատեալ եմք ի վերայ թագաւորութեան աղգիդ ձերոյ, և փոխանակ կեանս առնելոյ ընդ վաստակոցն, արդ որք ի թշնամեացն մեռան, որք մնացին՝ զայն դուք Արշակունիքդ կոտորեցիք: Արդ Մուշեղ այր քաջ եղբայր իմ, որ ի վերայ ձեր մաշեաց զանձն իւր ի մանկութենէ իւրմէ, վանեաց կոտորեաց զթշնամիս ձեր, և ոչ կարացին թշնամիքն սպանանել, դու կալար ի բաղմականի խեղդեցեր զնա: Նա դու չես իսկ Արշակունի, այլ ի պոռնըկութենէ եղեալ ես որդի. վասն այդորիկ ոչ ծանեար զվաստակաւորսն Արշակունեաց:» (*)

Քիչ յետոյ պիտի տեսնես թէ որպիսի մէկն էր իր արքային այսպէս խօսող հայ իշխանը:

Փրկիչն ալ այն կերպով կը խօսէր մարդոց՝ երբ կը գոչէր. «Վա՛յ ձեզ դպրաց և փարիսեցոց կեղծաւորաց, զի ուտէք զտունս այրեաց և պատճառանօք երկարէք զաղօթս, վասն որոյ աւելի դատաստան ընդունեցիք:» (**)

Ղորղահաճ փուշտիպաններուդ հետ երբ խեղճ Ալթունեան այրիներուն տունը կլլել ուզեցիր, ինչպէ՞ս

(*) Բուզանդարան Պատմութիւնք, Դպր. Ե. Գլ. ԼԵ:

(**) Աւեսարան ըստ Մատթեոսի, Գլ. ԻԳ:

չանդրադարձար նախահայրերուդ ուղղուած այս անմահ խօսքերուն վրայ, և ինչպէ՞ս չի սարսափեցար այդ առթիւ անոնցմէ մէկուն ուղղուած ահաւոր սպառնալիքէն. «Օձ, իժի ծնունդ, ինչպէ՞ս պիտի պրծիս գեհենի դատաստանէն : » (*)

Կը տեսնե՞ս, Փրկիչն ալ եղակի կը խօսէր, հետեւաբար՝ ինձմէ աւելի քաղաքաւարութիւն սպասելը աններելի անմտութիւն պիտի համարուէր :

Ինծի պէս մէկն էր մեր նախնիքներէն այն, որ տգեղ էգործ Լօթին երեւակայութենէն չանցած դարեր առաջ, զիշեր ու ցերեկ սարսափած հայուտիճներու գործած նախճիրներէն, և անկարող մաքրելու հայութիւնը անոնցմէ, ուրիշ բան չէր կրցած ընել՝ բայց եթէ խընդրել Աստուծմէ անդադար. «Չար մշակողին, չար սերմանց նորին, չորացո զպտուղն,» մոռնալով աւելցնել «և դտակն», կարծես քեղիպէսներէն շուտ չզրկելու համար հայութիւնը :

Ի հարկէ Աստուծմէ աւելի մեծ ու սիրելի էակի մը յաւակնութիւնը չունիս անձիդ մասին :

Ահա՛ օրինակ մ'ալ, բայց պայմանաւ որ չխաբուիս հոն յայտնուած զգացումներով տոգորուած կարծել անմահն փուշտիպաններդ քու հանդէպ.

«Եւ ասէր ցնա Շապուհ թագաւորն Պարսից, խնդրեա դու ինչ յինէն. զինչ և խնդրեսցես, տաց քեզ և ոչ արգելից : Եւ ասէ Դրաստամատ ցթագաւորն. ինձ ի քէնայլ ինչ ոչ պիտի, բայց տուր ինձ հրաման, զի երթայց տեսից զբնակ տէրն իմ զԱրշակ արքայ Հայոց : Եւ առ

(*) Աւետարան ըստ Մատթեոսի, Գլ. ԻԳ. :

մի օր, իբրև ես երթայց առ նա, հրաման տուր՝ արձակել զնա ի կապանացն, և ես իշխեցից լուանալ զզլուխ նորա և օծանել, և ազուցանել նմա պատմութեան, և արկանել նմա բազմականս, և զնել առաջի նորա խորտիկս, և տալ նմա զինի, և ուրախ առնել զնա արուեստականօքն մի օր ճիշդ : » (*)

Ճիշտ է որ... : Ո՛չ, ո՛չ, սիրելի Ջալոս, ներէ ինծի, սխալեցայ : Ներէ ինծի մանկութեան օրերուս քեզի հանդէպ ունեցած անառակ և չար ընթացքիս համար : Այժմ միայն կը ճանչնամ և կ'ընդունիմ քու յարգն ու մեծութիւնը, այժմ միայն կը գնահատեմ քու անխարդախ հաւատարմութիւնը՝ որով կը պաշտպանէիր մեր ոչխարներն ու այծերը գայլերու և աւաղակներու դէմ, ու զիշերները կը հսկէիր մեր տան՝ երբ յոգնած վաստակած խոր քնով կը քնանայինք մենք : Որչա՛փ բարի էիր, մասնաւորապէս ինծի հանդէպ որ՝ երբ ոտքերուդ կը զարնէի, կամ ականջներդ կ'ոլորէի անզթօրէն, փոխանակ սուր ատամներդ ցոյց տալու, հլու ձիու մը պէս թոյլ կուտայիր քեզ հեծնել և կը շրջէիր մեր տան ամէն կողմ զաւաղանիս հարուածներուն տակ անմռունջ :

Որքա՛ն մաքուր էր սէրդ մեր խեղճ դրացիներուն հանդէպ : Երբեք չեմ մոռցած սոսկումները և զայրոյթը զոր կ'զգայիր, երբ հայուտիճները անխղճօրէն կը ծեծէին զանոնք և բռնի կը յափշտակէին անոնց կալասիներն ու այծերը : Դու որ բոլոր ձայնովդ կը հաջէիր զինուած քրդերուն՝ երբ անոնք մեր տանը կը մօտենային և ամբողջ կորովովդ կը խոյանայիր անոնց վրայ, արհամարելով անոնց սուրն ու թուրը, զիտե՛մ, ի՛նչպէս տխուր

(*) Բուզանդարան Պատմութիւնք, Դպր. Ե. Գլ. Է. :

վնկվնկումներովդ կը ձայնակցէիր խեղճ կիներու և մանուկներու ողբուկոծին՝ երբ հայուտիճներու սպառնալիքներուն տակ անոնց սիրելիները ղուբայէթի ցուպը ձեռք կ'առնէին, ու ցաւիդ անտանելիութեան չի դիմանալով, կը տն'սնեմ, ինչպէս կուշտդ գետինը կը դարնէիր, սիրուն գլուխդ ճիւերուդ մէջ առած, ծածկելու համար դառն տխրութիւնդ զոր կ'արտայայտէին բարի աչքերդ։ Բոլորովին վստահ եմ թէ դու կը տեսնէիր որ այդպէսով տուներնիս կը քանդուէր, ինչ որ հայուտիճները չէին զգար իսկ...

... Պիտի ըսես թէ բոլեհի մը հետ ալ մարդ եղակի կը խօսի։ Բայց չէ՞ որ ստրկածին անհամար փուշտիպաններդ քեզ իշխանացուցին։ Ինչպէս պիտի յանդգնէի մտաբերել այդպիսի անիշխանաւլայել բաւդատութիւն մը։

Արդ, փաշա՛, ներէ ինծի եթէ կամքէս բոլորովին անկախ արգելքներու պատճառով ուշացուցի 21 Հոկտ. 1914 թուակիր նամակով քեզի ըրած խոստումիս գործադրութիւնը։

Գիտե՛մ, ամբողջ էութեամբդ փափագած պիտի ըլլայիր զրութեանս հրաաարակումին, քուրդ Շէրիֆ փաշայի հետ ունեցած կաթողին եղբայրակցութիւնդ հանդիսաւորապէս ցուցադրելէ առաջ։ Բայց ինչ կրնայի ընել երբ խիստ զրաքննութիւննը և միջոցներու պակասութիւնը կ'ստիպէին զիս յետաձգել խոստումիս յարկումը։ Սակայն, վստահ եղիր որ տակաւին ուշ չէ, դժբախտաբար։

Առանց հետաքրքրուելու Հայուտիճներուն զրութեանս մասին ունենալիք կարծիքներով՝ քեզ կը վստահացնեմ որ այս ալ հայրենասիրութեանս ամբողջ գրաւաւականն է զոր կը մատուցանեմ մեր թշուառ ժողովրդին փրկութեան՝ որուն համար անընդհատ կը յոգնիս տասը երկար տարիներէ ի վեր, առանց զիտնալու թէ ինչո՞ւ։

Գիտնալով հանդերձ որ դարեր առաջ և դարերէ ի վեր ինձմէ անհամեմատ աւելի ձեռնհաս և մաքրագոյն մեր նուիրական նախնիքներուն բազմիցս հոչակած այնքան ճշմարիտ և ցնցիչ ազդարարութիւնները բնաւ ազդեցութիւն չեն ունեցած հայուտիճներու վրայ, ինչպէս սապոնի պլպլակները խապշիկի մը երեսին, դարձեալ քեզ ու քուկիններդ վերը յիշուած Խօշմաթլեաններու ցաւալի բախտէն զերծ պահելու հոգերով ուղեցի պատրաստել գրքոյկս :

Ծիշդ է որ Արածանին չափազանց հեռու է քեզմէ, բայց պէտք չէ մոռնաւ որ տղմուտ Նեղոսի մը եզերքը կը գտնուիս :

Չեմ ուզեր գիտնալ թէ ի՞նչ վիճակով հայրդ Եզիպտոս եկած էր, կամ ի՞նչ միջոցներով տիրացած այն հսկայ հարստութեան զոր դուն ժառանգեցիր, բայց գիտցի՛ր որ անոնց հայրն ալ իբրեւ ոշորմելի շէրշի մը եկած էր մեր զիւղը, ապրած էր մեր զիւղացիներուն հացովն ու ջրովը, և իր մահուան՝ մեծ հարստութեան մը հետ՝ թողած էր իր որդւոց զաւրելի կինայր Լօթիի զգուանքին իրաւամբ արժանի արհեստը, զոր այնքան ծաւկեցուցին անոնք : Անկուշտ տղրուկներու պէս խեղճ հայ զիւղացիներու արիւնը ծծելով և անոնց օճախները մարելով տիրացած էին ընդարձակ հողերու, և զօրեղ վաշխառուներու իրենց համբաւը տարածուած էր Հայաստանի աւէն կողմ :

Ու յետո՛յ . . . :

Քե՛զ տեսնեմ, եթէ կարող ես, ըսէ . թուրքերու և քրդերու սոսկալի հարուածներէն իրենց փրկութիւնը Արածանիի դարիւ և դարիւ հոսուն կոհակներու մէջ փրնառած միջոցին ինչ անցաւ անոնց աչքերուն առջեւէն և մտքերնէն . . . :

Մ Ո Ւ Տ Ք

Ոչինչ այնքան տմարդի և անիրաւ չէր որքան անհիմն ու սուտապատում զրպարտութիւնները՝ զորս անխիղճ և անզուժ անձեր, օգտուելով իրենց այս ու այն միջոցներով տիրացած ականաւոր մարդու համբաւին, խենէշաբար և շոգմոգօրէն թափեցին ներքին թշնամիներէն հիւծուած և արտաքին թշնամիներու հարուածներուն տակ ընկճուած ամբողջ հայ ժողովրդի զլխին, յազեցնելու համար անձնական շուայտ զգացումներ, կամ ծառայելու համար անխոստովանելի նպատակներու, և այն ալ ճիշդ այն ատեն՝ երբ հայ ժողովուրդը ստիպողական օգնութեան պէտք ունէր ընդ միշտ չանհետանալու համար :

Իր կեանքին ամենադժբախտ և սեւագոյն օրերուն, երբ տնով տեղով և ազգովին գեհնական յուսահատ չարչարանքներու ենթարկուած էր տարիներով, հայ ժողովուրդը ունեցաւ զինքը ատող օտարազգի ազդեցիկ թշնամիներ՝ որոնք, անտարակոյս, անբաւական համարելով անոր թշուառութիւնները, չկթումով և անվարան ամէն միջոց ի դորժ գրին մրճոտելու համար անոր հերոս մարտիրոսի պատիւը, խափանելու համար ազնիւ անձանց համակրանքի արտայայտումը իր վիշտերուն հանդէպ, արգիլելու համար աննշան դարմաններ իր ծովածաւալ ցաւերուն և արծարծելու համար ոսոխին հրէշային բռնազդը իր հանդէպ :

Իբրեւ հայ, արգահատանքով միայն պիտի նայէի այդպիսի թշուառականներու վրայ, առանց բռնաբերելու իսկ զբաղելու անոնց շամբուշ ու շաղաշոյտ զրպարտութիւն-

ներով, ըստ մեր Խորենացիին որ կը պատուիրէ թէ «աւելորդ է յաղագս անբանից արանց թուլամտաց վայրենեաց ճառել,» բայց որովհետեւ անոնց ամենէն հռչակաւորը մեծ ազգի մը փառքերէն է, ստիպուած եմ կարգ մը բացատրութիւններով և միջբերումներով վեր առնել անոր արտայայտած կարծիքներուն իրական արժէքը, և ցուցադրել անոր մտայնութիւնն ու նկարագիրը :

Պալքանեան պատերազմին թուրքերու պուլկարներէն կրած ահամօթ պարտութիւնը մասնաւորաբար հալ զինուորներու վատասրտութեան վերագրելը (*) հրապարակային զլջումով և հանդիսաւորապէս ետ առնելէն ետքը (**), մարդ պիտի փորձուէր ընդունիլ Լօթիին ճշ-

(*) «Ու յետոյ, Սահմանադրութենէն ետք, ֆրիսոնետներ իրենց կռուոյ շարքերուն մէջ առնելու մեծ յանցանք գործեցին անոնք : Քա՛ւ լիցի, ֆրիսոնէի սիսդոսը չեմ ուզեր նուաստացնել, բայց թուրք բանակիները պուլկարներ եւ յոյներ էին, բնականաբար տամադրուած չի կռուիլ ընդդէմ իրենց եղբայրներուն, — կամ հայեր, զօրագրուած էին տանկական առածին մոռացումովը, «Աստուած միեւնոյն օրինակին (երկիւղի եւ փախուսի արարածներ, կը հասկցուի) վրայ սեղծեց նապաստակը եւ հայր :» Տես Turquie Agonisante, par Pierre Loti, 44 e éd. p. 45 :

(**) Վերջացնելէ առաջ, անկեղծ եւ ինքնաբուխ զղջումներս կը ներկայացնեմ հայերուն, գոնէ թուրք բանակին մէջ իրենց ունեցած ընթացքին համար : Պօլսոյ մամուլին մէջ ոսկիներու ուժով իրենց հրատարակած բողոքներու պատճառով չէ, այլ, թուրք սպայ բարեկամներ ունիմ, որոնցմէ իմացայ որ առաջին տեղեկութիւն-

մարտասիրութիւնն ու անկեղծութիւնը : Սակայն անոր յետագայ զրութիւնները, լի զթասիրութեամբ հանդէպ թուրքերուն և նախատինքներով, յիմար զրպարտութիւններով և գրական խարդախութեամբ հայոց հասցէին՝ ցոյց կուտան թէ ան սոսկ անուղղելի կոյր ու յամառ թրքասէր արարած մ'է, բոլորովին զուրկ պարկեշտ և ազնիւ զգացումներէ :

Արդարեւ, ինչպէս հաշտեցնել անոր հետեւեալ խօսքերը, «Գիտցուած է թէ Պօլսոյ Երեսփ. Ժողովոյ մէկ նիստին մէջ Միւսլիման երեսփոխաններ՝ կոտորածները կատաղութեամբ ձաղկելէ վերջը, գովեստը ըրած են նա հանգներու կառավարիչներուն՝ հայեր պաշտպանած ըլլալնուն համար, հակառակ Սուլթանէն բղխած բնաջընջումի հրամանին, » (*) որոնցմով կը տքնի հրեշտակացնել իր սիրելի թուրքերը՝ քրդերու վերագրելով հայ ջարդերու ծանրագոյն պատասխանատուութիւնը, այս խօսքերուն հետ. «Գիտեմ որ անոնք ծայրայեղ կատաղութեան ցայտումներ ունին և երբեմն կարմիր ամպեր կ'անցնին անոնց աչքերուն առջեւէն, միայն թէ... երբ խալիֆային ձայնը իսլամի գերագոյն պաշտպանութեան կը կոչէ զանոնք : » (**)

Ներս չափազանցուած էին, եւ թէ, հակառակ կարգ մը կանխական դասալուծեանց, իրենց հրամաններու տակ դրուած հայերը կտրիճօրէն վարուած էին : Ուրեմն, երջանիկ եմ անվերապահօրէն կարեմալ ես առնելուս համար ինչ որ ըսած էի այս մասին, եւ ներողութիւն կը խնդրեմ : *See Turquie Agonisante, p. 94 :*

(*) *Les Massacres d'Arménie, par Pierre Loti, p. 24. Les Alliés qu'il nous faudrait, par Loti, p. 44.*

(**) *Turquie Agonisante, p. 176. Les Massacres d'Arménie, p. 33. Les Alliés qu'il nous faudrait, p. 51.*

Միայն խալիֆային ձայնին անոնց ծայրայեղ կասա-
ղութեան ցայտումներ ներշնչելու և անոնց աչքերուն առ-
ջեւէն կարմիր ամպեր անցնելու շնորհունակ յատկու-
թիւնը ճանչցողը, սոսկ յիմար մը կամ անամօթ մը
չի՞ պիտի ըլլար յանդգնիլ հրեշտակացնել թուրքերը,
պնդելով որ անոնց կատարած ջարդերու նկարագրու-
թիւնները խիստ չափազանցուած են և մանրամասնու-
թիւնները տգեղցած : (*)

Հայերու այս պակշտ դատաւորը, հակառակ իբրեւ
ակադեմական իր անմահի փառքին, ինքնին կը խոստո-
վանի նաեւ զգուելի խարդախի իր նկարագիրը :

Շոգմոզօրէն անճրկած թուրքերու գործած վերջին ե-
ղեռնին պատասխանատուութեան ջնջին պատրուակ մը իսկ
հայերու կարենալ վերագրելու իր թափած ջանքերէն, ան
կը գոչէ իր «Les Massacres d'Arménie,» (**) և «Les Alliés
qu'il nous faudrait,» (***) գրքերուն մէջ թէ 1896-ի ջար-
դերուն հայերը տեղի տուին, ու այդ առթիւ մէջ կը
բերէ հետեւեալը զոր գրած է, կ'ըսէ, 1896-ի ջարդերու
մասին իր «Turquie Agonisante,» գրքին մէջ :

«1896-ի ջարդերուն ամբողջ սարսափը թուրքերու
վերագրելէ առաջ, պէտք պիտի ըլլար նախ մոռնալ թէ
որպիսի կատաղութեամբ «հայ յեղափոխական կուսակ-
ցութիւնը» յարձակումը սկսած էր: Հռչակելէ յետոյ քա-
ղաքը այրելու դիտաւորութիւնը, որ «անպատճառ, կ'ը-
սէին լրբօրէն փակցուած յայտարարութիւնները, մոխիրի

(*) Les Massacres d'Arménie, p. 23. Les Alliés
qu'il nous faudrait, p. 44.

(**) Տես էջ 32.

(***) Տես էջ 50.

անապատի մը պիտի վերածուէր շուտով, և կարգ մը
երիտասարդ դաւադիրներ Օսմանեան դրամատուները գրա-
ւած էին օդը հանելու համար զայն, մինչդեռ ուրիշներ
արիւնով կ'ողողէին Սամաթիան Սարսափը 18 ժամ տե-
ւեց, որու միջոցին ուժանակը աւերներ գործեց. գրեթէ
ամէն տեղ պատուհաններէն նետուած հայ ռումբերը ին-
կան ուղղակի զինւորներուն վրայ, և Սուլթանին նուա-
զախումը, որ ուրբաթ օրուան աղօթքին համար պա-
լատ կ'երթար, մասնաւորապէս փնասուեցաւ :

Եթէ ընթերցողը բաղդատէ յիշեալ տողերը բնագրին
հետ, պիտի տեսնէ որ Լօթին դիտմամբ ջնջած է և կարգ
մը երիտասարդ դաւադիրներու՝ առջեւէն շանդղնու-
թեամբ հիանալի, կ'ընդունիմ տիւղոսը, և ետքէն ա-
ւելցուցած է և Սուլթանին նուազախումը որ ուրբաթ
օրուան աղօթքին համար պալատ կ'երթար, մասնաւո-
րապէս փնասուեցաւ, և սոսկ հայերու յանցանքը ծանրա-
ցընելու դիտումով, խարդախութիւն՝ զոր գրագիտական
օրէնքը չի պիտի ներէր միջակ գրագէտի մը իսկ :

Ոչ միայն ամբողջ սրտովս պիտի ներէի Լօթին իր
այս ու այն կարգի բոլոր յիմար չարախօսութեանց հա-
մար, այլ ընդ միշտ երախտապարտ պիտի մնայի իրեն,
եթէ նա՝ հայուտիճներու դարաւոր աղետալից գոյու-
թիւնը, զոր մենք կուրօրէն չենք նշմարած, կամ սգի-
տաբար չենք կրցած նշմարել, այնքան ազդողաբար շամ-
փրած ատեն, խղճմտութիւնը և կամքը ունեցած ըլլար
ճշմարտապէս ներկայացնել անոնց սոսկալի ծաւալն ու
ազդեցութիւնը, ինչպէս նաև անոնց գործունէութեանց
կեդրոնը և գործած չարիքները :

Կ'ընդունիմ թէ ունեցած ենք և ունինք իրենց կո-
շումին բացարձակապէս անարժան թորգոմ Գուշակեան
և Մուշեղ Սերոբեան Եպիսկոպոսներ, բայց ատկից հե-

տեւցնելով բոլոր հայ Առաջնորդներու բարոյականն ու պարկեշտութիւնը կասկածի ենթարկելը (*) աններելի նախատինք մը պիտի ըլլար մեր այնքան մաքրակրօն մարտիրոս Առաջնորդներու յիշատակին՝ որոնք անմռունջ ըմպեցին իրենց հօտին յատկացեալ դառնութեան բաժակէն :

Ի՞նչ պիտի ըսէր Լօթին, կամ ու է Փրանսացի, եթէ հայ մը յանդգնէր միեւնոյն լեզուն գործածել 1904-ին հանրապետութեան արտաքսումով վկայեալ Փրանսացի անհամար կղերականներու մասին : Սակայն, մենք զիտենք որ, եթէ անոնց մէջ չեն պակսիր Թորգոմներ և Մուշեղներ, հոն կան նաև մեր վստահութեան և յարգանքին բոլորովին արժանի եկեղեցականներ :

Միեւնոյն նենգաժէտութեամբ է որ ան կը գրէ. «Կը յանդգնիմ նոյն իսկ ըսելու թէ, Թուրքիոյ մէջ հայերը որպէս պտուղը կրծող որդեր են, ամէն միջոցով, մանաւանդ վաշխառութեամբ ամբողջ ոսկիները իրենց քաշող, ինչպէս երբեմն հրեաները Ռուսիոյ մէջ : Մինչև հեռուները նետուած զիւղերու մէջ, մինչև շէներու խորը կը գտնուին անոնք զբաղած ճղճիմ վաշխառութեամբ, և ահա, անոնց հատուցանելու համար, պէտք է ծախել եղն ու արօրը, յետոյ արտը, յետոյ հայրենի տնակը : » (**)»

Հայուտիճներու գոյութիւնն ու ծաւալը այսքան յստակօրէն տեսած ատեն, եթէ ան անաչառութենէ բոլորովին զուրկ չըլլար, միեւնոյն յստակութեամբ և դիւրաբար ցոյց պիտի կրնար տալ նաև անոնց աղետալից գործունէութեան իրական վայրերը և անոնց բուն զո-

(*) Turquie Agonisante, p. 173,

(**) Les Alliés qu'il nous faudrait, p. 47.

հերը : Թայց ան ուխտած է երբեք ճշմարտութիւնը չը-
սել հայերու մասին, նոյն իսկ հոս՝ ուր շիտակ խօսելով
բնաւ չի պիտի վնասէր իր սիրելի թուրքերուն :

Դժբախտաբար խիստ ճշմարիտ է որ անթիւ վաշ-
խառուներ ունէինք և ունինք սփռուած մեր երկրին
ամէն կողմ, հրեայ վաշխառուներէ անհամեմատ աւելի
ոչ ու անգութ վաշխառուներ՝ որոնց կը պարտինք
զլխաւորաբար, եթէ ոչ մի միայն, մեր երկրին քանդումը :
Թուրք ու քուրդ աւազակներու գործած չարիքները
երբեք չեն հաւասարած մեր անխիղճ վաշխառուներու
գործած աւերներուն : Եթէ քուրդն ու թուրքը յաճախ
սովալլուկ գայլերու և աղուէսներու պէս, զորս ձմրան
սոսկալի սառնամանիքը զիւղ կը մղէ յափշտակելու հա-
մար ծերացած անտէր շուն մը կամ հաւեր, հայ վաշ-
խառուն, դարերով՝ յենած թուրք իշխանութեանց,
թուրք ու քուրդ պէյերու և փաշաներու ղօրութեան՝
թուրք դատաւորներու անօրինութեան՝ անդադար գոր-
ծած է իր սոսկալի աւերները, խաթարելով հայ ժողո-
վուրդի բնակ մաքուր ձիրքերը, խափանելով և արգիլե-
լով անոր խաղաղ զարգացումն ու բարգաւաճումը, և
ծծելով անոր արիւնը՝ կարծես իր զոհին մահուամբը
սատկելու մարմաջէն բռնկած իծաբար :

Մարդ կը փորձուի հաւատալ թէ ամբողջ հայ ժո-
վուրդը թուրքերու հանդէպ վաշխառուներու բնակ մը
ներկայացնելով Լօթին նպատակ ունեցած ըլլայ, աւելի
ծածկել հայուտիճներու գոյութիւնը, կամ մեղմացնել ա-
նոնց գործած աւերներուն ահագնութիւնը : Որովհետեւ,
ինքն իսկ չի պիտի հաւատար թէ «նապաստակ»ը կարող
է «առիւծ»ին վնասել : Ու յետոյ, եթէ աշխարհի բոլոր
հեշտարանները կահաւորուած են ֆրանսացի բորբորիտ
աղիճներով, էգործներով և հրոսներով, ու մարդ անոնց

վրայ կը նայի որպէս Ֆրանսուտիճներու և անոնց զոհերու, առանց ըրպէ մը իսկ մտքէն անցնելու թէ ամբողջ Ֆրանսացի ժողովուրդը անոնցմէ բաղկացած ըլլայ, ի՞նչպէս Լօթին, Լօթին որ նոյնիսկ թուրքերը ճշմարիտ և այլասեռած մասերու կը բաժնէ, պիտի յանդգնէր անուանարկել ամբողջ հայ ժողովուրդը, անարգ վաշխառու հռչակելով զայն:

Բոլորովին վստահ եմ որ Ֆրանսայի արտածական հրոսութեան արտադրութեանց այս ականակուռ ներկայացուցչին, Լօրտ Ֆիշըրի(*) և ամբողջ մեծ ու փոքր հայատեացներու մեր մասին ունեցած և բարձրագոյ հռչակած մնասակար կարծիքները իրենց բոլոր խոշոր թերութիւններով և կոպիտ չափազանցութեամբ կը պարտինք հայուտիճներու գոյութեան, որոնց կը պարտինք զխաւորաբար մեր տան քանդումը:

Ուզեցի գրքոյկս պատրաստել նպատակու համար հայուտիճներու, եթէ ոչ արմատախւման, անհնարին գործ, զոնէ անոնց բացարձակ չեղոքացման կամ մեկուսացումին:

(*) Ոչ մուկերը եւ ոչ ալ հրեաները կրնան ապրիլ Մալթայի մէջ. Մալթացիները անոնց համար *cuius est* են: Մալթացի մթ չի կրնար ապրուստ հարել *Levant*-ի մէջ. *Levantine*ները անոր համար *cuius est* են: Հայաստանի մէջ երբեք *Levantine* չեսնուած չի: Վերջին Ոգ. Սուլթան Համիթը հայ էր: Ան իրմէ առաջ ջարդուած հայերէն աւելի *cuius est* հայեր կոչուէր. բնաւ կասկած չունիմ թէ այդ կրնայ բացատրուիլ: Կը կարծուի թէ նախորդ Սուլթանին հայ կառապանն էր իր հայրը: Ամեն պարագայի մէջ, ան երբեք չէր նմաներ իր ենթադրեալ Սուլթան հօրը: Երբ *cuius est* անգամներ անոր հետ կը ճաշէի, իր հօրը պատկերը ետէր կախուած, ան սովոր էր հարցնել թէ նմանութիւն մը կը չեսնուէ՞ր. — ո՛չ մէկ նմանութիւն չի կար:» *Memories, by Admiral of the Fleet Lord Fisher O. M. Ch. VI.*

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՅՈՒՏԻՃՆԵՐԷ՝ ԱՌ ՀԱՍԱՐԱԿ

Ստորուկ հայ ազգային իշխանութեանց վարքն ու բարքը խղճամիտ և անաչառ ուսումնասիրողը անվարան պիտի հաստատէ թէ այդ կրօնա-աշխարհական խառնածին hybride, դիտմամբ է որ չեմ ըսեր «խառն, mixte», իշխանութիւնները մեծ ու փոքր, կազմուած բացարձակ մեծամասնութեամբ հայուտիճներէ, հակառակ իրենց քրիստոնեայ, հետեւաբար՝ կուլտուրական ծագման, իրենց ամբողջ գործունէութեամբ բնաւ չեն տարբերած թուրք կամ քուրդ իշխանութիւններէ, եթէ երբեք չափազանցութիւն պիտի ըլլար ըսել թէ գերազանցած են զանոնք:

Նոյն իսկ 1863-ի Սահմանադրութենէն ի վեր, որով թուրքերը, կարծես բոլորովին ապահով տիրող հայ մտայնութեան մասին, անոնց կը շնորհէին աշխարհի ազատական «ամենքը մէկուն» և մէկը ամենքուն համար» կառավարական սկզբունքը, և Բարձր. Դուռը կը պարտադրէր հայ իշխանութիւնները «ազգայնոց բարոյական, մտաւորական և նիւթական պիտոյիցը հոգ տանիլ, կարօտելոց խնամ տանիլ հայրաբար, ազգայնոց մէջ ծագած վէճերը արդարասիրութեամբ խաղաղեցնել, և վերջապէս ազգային յառաջդիմութեան անձնանուէր աշխատիլ» (*), հայ իշխանութիւնները երբեք չեն ուղած մաք-

(*) Հիմնական Սկզբունք Հայոց Ազգ. Սահմանադրութեան:

րուիլ իրենց գնչու բարքերէն՝ կարծես ետ չմնալու համար թուրքերէն՝ որոնք իրենք իրենց մերժած էին միեւնոյն շնորհը :

Թուրք իշխանութեանց գործակատարներէն ալ աւելի հայ ազգային իշխանութեանց գործակատարները միշտ իրենց իշխանութիւնը համարած են լոկ իրենց անձնական հասոյթի աղբիւրներէն զլխաւորը, ոչտօրէն և անզթարար կեղեքելով ազգային կալուածները և անպաշտպան հայ որբն ու այրին, արհամարելով գութ, բարութիւն, պարտականութիւն, հանրային և անհատական իրաւունք կամ նիւթական և բարոյական շահ, որոնք անիմաստ բառեր եղած են անոնց համար, ինչպէս «Մեղայ գողութեամբ ձեռացս, ագահելով, զրկելով, հարկանելով, սպանանելով և ընդ գարշս ածելով. մեղայ խորամանկութեամբ, անզգամութեամբ, ժլատութեամբ, անիրաւութեամբ և չարահաւանութեամբ», զոր կը մոմռան անդադար այնքան շնականօրէն և կեղծաւորաբար, սոսկ ժմտելու համար տգէտ հասարակութեան երեսին, կարծես հաստատելու և աւելի եւս ամրացնելու համար Մեծն Սքանչիլին և Անմահն Բուզանդացիին 16 դար առաջ ըրած դիտողութեան բացարձակ ճշմարտութիւնը, թէ «զի ի վաղնջուց, յորմէ յետէ առին նոքա զանուն քրիստոնէութեան, լոկ միայն իբրեւ զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց՝ և ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իբրեւ զմոլորութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ : » (*)

* * *

(*) Բուզանդարան Պատմութիւնք, Դպր. Գ. Գլ. ԺԳ. :

Առանց ընդարձակօրէն կանգ առնելու մեր գեղին «իրիցփոխ» քօփալ իշօյին վրայ որ՝ կրթնած իր բազմանդամ ազգականներուն ուժին, գեղին եկեղեցին կը քանեցնէր իբրեւ իր սեպհական խանութը, և մեր ողորմելի Տէրտէրին վրայ որ՝ երբ մատաղ օրերուս այնքան մաքուր բերանով և երկիւղածութեամբ սուրբ հաղորդութեան սեղանին կը մօտենայի, — խաբեքայութեան առաջին դասը կուտար ինծի՝ մատները բերանս խոթած արագօրէն ակռաներս քերելով, լինտերս վիրաւորելու աստիճան իր ալտոտ եղունգներով, հոն գտնուելիք կերակուրի մնացորդով մը փոխանակելու համար նշխարի կտորը, կեանքիս մէջ որչափ անգամ գործ ունեցած եմ ազգային իշխանութեանց հետ՝ միշտ սոսկալի զղուանքով հեռացած եմ անոնցմէ :

1896-ին, երբ թուրք կառավարութիւնը հայ կըտորիճներէ Պօլսոյ Օսմ. դրամատան գրաւումին պատրուակով վերստին կ'սկսէր Պօլսոյ խեղճ պանդուխտ հայերը ջարդել և վտարել, շատերու հետ ես ալ ստիպեալ, անխուսափելի սպանումէ զերծ մնալու համար, ինքզինքս Պուլկարիա կը նետէի : Պուլկարները եղբայրաբար հիւրնկալած էին բիւրաւոր փախստական հայեր, իսկ պուլկար կառավարութիւնը, շատ մը դիւրութեանց հետ, անոնց արտօնած էր ամբողջ Պուլկարիոյ մէջ ձրի ճամբորդել :

Վառնայէն Ռուսճուք ճամբորդութեանս առթիւ, ստիպեալ, կ'ուզէի օգտուիլ պուլկար կառավարութեան բարիքէն : Քանի մը ծանօթներու հետ կը դիմէի Վառնայի Հայոց Առաջնորդարանը, ստանալու համար փախըստական հայ մը ըլլալս հաստատող տոմսը, ձրի կարենալ ճամբորդելու համար :

— «Այսօր ժամանակ չունինք քեզի տոմս տալու,

վաղը եկէք» կ'ըսուէր ինծի, և ես կը հեռանայի: Հետեւեալ օրը երբ կը ներկայանայի, «ախպար, աճէլէդ ի՞նչ է»ով կ'ընդունուէի: Եւ երբ անոնց կը յիշեցնէի իրենց «վաղը եկէք»ի պատուէրը, «ի՞նչ, քեզի վաղը եկէք ըսինք տէյի, այսօր կուգան, հիմա ժամանակ չունինք, ուրիշ օր մը անցէք» կը հրամայուէր ինծի:

Այսպէս ամբողջ շաբաթ մը կորսնցնելէ յետոյ, երբ կը նշմարէի որ այդ ժամանակամիջոցին շատ աւելի ծախսած էի քան ինչ որ հարկաւոր էր շոգեկառքին վճարել, զուր տեղը աւելի չծախսելու համար, կ'ստիպուէի դրամովս ճամբայ իյնալ:

Երկրորդ անգամ գործս Սուչովայի Աղգային իշխանութեանց հետ էր:

1896-ի աշնան վերջերը, երբ փախստականի յատուկ դժուարութեամբ վիէննա կը հասնէի, դրամս բոլորովին սպառած էր: Որպէս զի կարենայի ճամբաս շարունակել դէպի Ֆրանսա, արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը մօտէն տեսնելու համար, կ'ստիպուէի Մխիթարեան Հայրերուն դիմել՝ գտնելու համար գործ մը ապրուստս ճարելու և քիչ ետքը կարենալ ճամբորդութիւնս շարունակելու համար:

Երբեք չեմ մոռցած այն տաք գուրգուրանքը որով Մխիթարեան Հայրերը զիս կը հիւրնկալէին: Բայց այդ պատուական հայերը, առարկելով թէ «քեզի պէս անփորձառու և ապրելու միջոցներէ զուրկ մէկը Ֆրանսայի մէջ կը փճանայ, ինչ որ մեծ կորուստ պիտի ըլլայ խեղճ ծնողքիդ և խեղճ ազգերնուս (sic)»՝ կը նախընտրէին զիս Սուչովա ղրկել, ուր հայ դպրոց մը գոյութիւն ունէր առանց հայերէն զիտցող ուսուցչի և ես պիտի կարենայի օգտակար ըլլալ հոն:

Ամբողջ տարի մը Սուչովա մնալէ յետոյ, երբ կը հա-

լու ուսուցիչներ, և այս ամէնը՝ որպէս զի տեղացի հայ von երը կարենային ինքզինքնին հսկարտ զգալ յաչս օտարաց խրեալս առաջնակարգ դպրոց մը ունենալնուն համար, կ'որոշէի հեռանալ :

Որովհետեւ առանց անցազրի ամբողջ Աւստրիան և Գերմանիան պիտի կտրէի, աւելորդ դժուարութիւններէ ազատ մնալու համար, տարի մը Սուշովայի Հայոց դըպրոցը ուսուցիչ ըլլալս հաստատող Գերմաներէն վկայագիր մը կը խնդրէի տեղւոյն Հայ Ազգապետ Վարդերես von Բրունզուլէն, որպէս զի ճամբորդութեանս միջոցին կարենայի, ի պահանջել հարկին, գոնէ մասամբ ինքնութիւնս հաստատել :

Երբեք չեմ մոռցած թէ ի՞նչ փիս սուգաթով այդ հայ vonը՝ որ մեղքերուս համար 1913-ին Հայաստանի Քարենորոգմանց Կօմիտէին ալ պիտի անդամակցէր իբրեւ ազգասէր հայ, այնքան արդար և չնչին խնդիրքս կը մերժէր ըսելով. «Ինտօ՞ր, դու չիս ուզիր միզի մօտ կիսալ, ու կուզիս օր միք քիզի վկայաթուղթ իտանք, հա՛, հա՛, հա՛ :»

Ընթերցողիս լուրջ խորհրդածութեան կը յանձնարարեմ դարերէ ի վեր եւրոպական հողի վրայ՝ թուրք լուծէ բոլորովին ազատ ապրող կուլտուրական ժողովրդի մը պատկանող այս ազնուականին մտայնութիւնը :

Քանի մը օր ետքը կը հասնէի Յիւրիխ, ուր, անցազիր կամ ինքնութիւնս հաստատող ու և է զիր մը չունենալուս համար, ոստիկանութեան աչալուրջ հսկողութենէն խուսափելով՝ որպէս վտանգաւոր մէկը չվտարուելու և տանտէրս տուգանքի չենթարկելու համար, ստիպուած էի ամէն երկու երեք օր բնակարան փոխել :

Խորհելով որ Օրմանեան Պատրիարքը՝ որուն խնամակալութեան յանձնուած էր Պօլսոյ Ազգ. Կեդրոնական

վարժարանը 1896-ի կոտորածէն ի վեր, իբրեւ հայերու պարտադրեալ պաշտպան և բարձրաստիճան հայ եկեղեցական, ազնուութիւնը պիտի ունենար զոնէ յիշեալ դպրոցին աշակերտութեանս վկայագիրը ղրկել ինծի, մէկէ աւելի անգամներ կը գրէի անոր, կացութիւնս պարզելով, վկայագիրս ունենալու անհրաժեշտութիւնը: Բայց այդ չար և անզգամ եկեղեցականը նամակներուս անգամ չէր պատասխանէր:

Գիտե՛մ, հայուտիճները պիտի բացազանչեն. «Սըւո՛ր նայէ, դո՛ւ ո՞վ ես որ Օրմանեան սրբազանը քեզի պիտի պատասխանէր. » բայց բարեբախտաբար այդպիսիներու համար չէ որ այս տողերը կը գրեմ:

Վերջին անգամ գործ պիտի ունենայի Եզիպտոսի Հայ Ազգային իշխանութեանց հետ, աւելի յստակօրէն տեսնելու համար հայ իշխանի, հայ եպիսկոպոսի և հայ ազատութեան քրդականէն աւելի անարգ անիրաւութիւնը, սատանեկան նենգութիւնը և դժոխային ժլատութիւնն ու անզգամութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱՅՈՒՏԻՃՆԵՐԸ ԳՈՐԾԻ ՎՐԱՅ

Իր մանկութիւնը երբեմն չէն ու հպարտ, բայց այժմ շնորհիւ հայուտիճներու աւերակ և ամայի Խուբսի մոլորուտ և մամռապատ ժայռերու կոյտ Պարթմուց ձորին վեհ հանդարտութեան մէջ ուլարածութեամբ անցնող Խանկաց Մկօն, անհասանելի կամօքն Աստուծոյ, օր մ'ալ, իր տկար ուժերով և բոլորովին աննպաստ դիրքով, հայ աղքատ այրիներու արդար իրաւունքը պաշտպանելու պիտի կոչուէր Եզիպտոսի մէջ հայուտիճներու էն զօրեղներուն հանդէպ։ Ընթերցողին կը մնայ աչալուրջ ուշադրութեամբ հետեւիլ անհաւասար ուժերու այս ընդդիմամարտին՝ գաղափար մը կազմելու համար այս մասին։

* * *

1914-ի գարնան սկիզբը գրասենեակս կուգար Այրի Տիկին Աղլաղանեան՝ ծնեալ Յակոբ Ալթունեան, իր աղջըկան և իր դեռատի թոռին հետ։

Տիկին Աղլաղանեան կ'սկսէր պատմել ինծի թէ՛ մօտաւորապէս 30 տարի առաջ իրարու հարազատ իր երկու համաթիւն քոյրերը, Հեղինէ և Թադուհի Յակոբ Ալթունեան, Պօլսէն Եզիպտոս եկած էին իրենց ապրուստը ճարելու համար։ Քանի մը տարի միասին ապրելէ ետքը, Թադուհին կը հաստատուէր Գահիրէ, իսկ Հեղինէն կը մնար Աղեքսանդրիա, ուր 1904-ին կ'ամուսնանար Բէթրօ Ճիլիլանիտի անուն յոյնի մը հետ։ 1909-ին Հեղինէին

ամուսինը կը մեռնէր անզաւակ, և 1911-ին կը մեռնէր նաև Հեղինէն :

Որովհետև իր ամուսնութեամբ Հեղինէն յունահայատակ դարձած էր, անոր մեռած պահուն յունական հիւպատոսարանը իր խնամակալութեան տակ առած էր անոր ձգած բոլոր ինչքերը զորս կը մերժէր իրենց յանձնել՝ առարկելով թէ ըստ Հեղինէին ամուսնութեան վկայագրին անոր անունն էր Հելենի Աթանասի Ֆիլիփու և ոչ թէ Հեղինէ Յակոբ Ալթունեան :

Որովհետև ըստ Եզիպտոսի մէջ գործադրուող միջադգային օրինաց դատը Աղեքսանդրիոյ Յունաց հիւպատոսարանական դատարանի առջև պիտի տեսնուէր, և ես հմուտ չէի յոյն օրէնքներու և յոյն լեզուին, անկարողութիւնս կը յայտնէի յաճախորդիս և խորհուրդ կուտայի իրեն Աղեքսանդրիոյ Հայոց Առաջնորդարանի միջոցաւ յոյն վստահելի փաստաբանի մը յանձնել գործը :

Բայց Տիկինը ապշեցուցիչ սոսկումով մը տեղէն վերցատկելով կը յայտնէր.

— Կ'աղաչեմ, Պարոն, դիս Առաջնորդարան մի՛ ղրկէք, անոնք տուներնիս քանդել կ'ուզեն :

— Բայց ինչո՞ւ, Տիկին, ինչպէ՞ս :

— Նախապէս չուզեցի ձեզ ձանձրացնել խնդրոյն ամբողջ պատմութիւնը ընելով, իսկ եթէ չէք նեղանար, ահա թէ ինչո՞ւ և ինչպէս Եզիպտոսի Հայոց Առաջնորդարանները կ'ուզեն տուներնիս քանդել :

Եւ կ'սկսէր պատմել .

— Քոյրերուս Պօլսէն հեռանալէն ի վեր, աղքատութեանս, տգիտութեանս և թուրքիոյ քաղաքական կացութեան պատճառով շատ քիչ յարաբերութիւն ունեցած էի անոնց հետ, որոնք՝ իմացածիս նայելով, Հեղինէին ամուսնութենէն ի վեր դադրած էին իրարու հետ

սիրով ապրելէ, թէև թագուհին կ'օգտուէր անոր բարեկեցութենէն :

— Բայց ո՞ւր է թագուհին, կը հարցնէի անոր :

— Պօլիս կը գտնուի այժմ, ես տարած եմ զինքը հոն :

— Ե՞րբ, ինչո՞ւ :

— Մօտաւորապէս վեց ամիս առաջ : Ինչպէս քիչ մը առաջ ըսի, կը շարունակէր տիկինը, քոյրերուս Պօլսէն հեռանալէն ի վեր խիստ հազուադէպ էին մեր յարաբերութիւնները և շիտակէն ըսելով՝ չէի գիտեր թէ կ'ապրէին թէ ոչ, և առանց աղջկանս, շատ հաւանական էր որ ամբողջ կեանքս նոյն անստուգութեամբ պիտի անցընէի անոնց մասին :

— Ինչպէ՞ս առանց ձեր աղջկան :

— Որովհետև աղջիկս լաւ գրել կարգալ գիտէ : Ասկից վեց եօթը ամիս առաջ օր մը յանկարծ քովս կը վազէր և լրագիր մը ցոյց տալով կ'ըսէր ինձի. «Մայրի՛կ, գիտե՞ս, Հեղինէն մեռած է թողլով 5-6000 ոսկինոց կալուած մը զոր թագուհին կտակած է Եղիպտոսի Հայոց, Բարեգործական Ընդհ. Միութեան :»

Այս ըսելով՝ Տիկինը առջեւս կը դնէր Պօլիս հրատարակուող «Հեռաձայն» թերթի Ա. Տարւոյ թիւ 59էն օրինակ մը, որ կը կրէր Չորեքշաբթի, 4-17 Սեպտեմբեր 1913 թուականը, ուր կը կարդայի հետեւեալը՝ «Կոստուելու դատապարտուած հարսուրիւն մը» վերնագրին տակ :

«Անցեալ տարի Ադեքսանդրիոյ մէջ մեռաւ հայուհի մը, Տիկին Էլէնի Փեթրոս Ճիովանիտիս (ծնեալ Հեղինէ Ալթունեան), թողլով մեծարժէք կալուած մը (շուրջ 5-6000 ոսկինոց) և իբրև միակ ժառանգորդ՝ քոյրը, Օր. Թագուհի Ալթունեան (բնիկ Պէշիկթաշի, Գլըճճի Յակոբ Ալթունեանի աղջիկը) :»

«Տիկին էլէնի ճիօլանիտիտի ամուսինը (մեռած) հել-
լենահայատակ ըլլալուն, հելլէն հիւպատոսարանը ըստ
օրինի տիրացած է հանգուցելոյն շարժուն և անշարժ
կալուածներուն, սակայն յօժարութիւն ցոյց տուած է
Ազգ. Առաջնորդարանին վերադարձնել՝ երբ Օր. Թա-
գուհի Ալթունեան վկայագրով մը հաստատէ թէ հանգու-
եալին քոյրն է:»

«Արդ, Օր. Թագուհի Ալթունեան, 17/30 Յունվար
1912-ին, Գահիրէի Ազգ. Առաջնորդարանը ներկայանա-
լով՝ իրեն ժառանգ ինկած անշարժ կալուածքը Միու-
թեան կտակած է, պայմանաւ որ օրինական ձեւակեր-
պութիւնները կատարուին Միութեան ջանքով, ծաւալի
է սակայն որ հակառակ բազմադիմի դիմումներու, զոր
թէ Ազգ. Առաջնորդարանը և թէ Կեդր. Վարչ. Ժողովը
ըրած են Ազգ. Պատրիարքարանի մօտ, ցարդ կարելի չէ
եղած ձեռք բերել Օր. Թագուհի Ալթունեանի ծննդեան
վկայագիրը: Խնդիրը կրկին սեղանի վրայ բերուած ըլ-
լալով, Կեդր. Ժողովը որոշեց կրկնել իր դիմումը և նոր
ցուցմունքներու վրայ հնարաւոր ընել նոր փնտռութե-
աներ Պէշխիթաշի Թաղ. Խորհրդարանի մէջ:»

— Այս բաները իմացածիս պէս, կը շարունակէր
Տիկինը, իսկոյն քանի մը ծանօթներէ ճամբորդութեանս
հարկ եղած գումարը կը ճարէի և Եգիպտոս կուգայի
ստուգելու համար իրողութիւնները: Շատ դժուարու-
թեամբ կը յաջողէի գտնել Թագուհին Արապ ընտանիքի
մը քով, ուր կը մնար իբրեւ սպասուհի իր պառաւի վի-
ճակով և հակառակ այն մեծ հարստութեան զոր Հելլինէն
մեզի ձգած էր երկու տարիէ ի վեր: Խեղճ Թագուհին
բնաւ տեղեկութիւն չունէր այդ ժառանգութեան կարե-
ւորութեան մասին: Հարցապնդումներուս վրայ կը խոս-
տովանէր թէ ինչպէս, մօտաւորապէս տարի ու կէս առաջ

երբ ան սակաւին Հեղինէին մահուան լուրը չէր առած, Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան Կօմիտէի անդամներէն մէկ քանի էֆէնտիներ փնտռած գտած էին զինքը և առօք փառօք առաջնորդելով զայն իրենց գրասենեակը ուղած էին անոր ստորագրել տալ, ազգասիրաբար, կտակ մը՝ որով ան Բարեգործականին պիտի թողէր իր ունեցած չունեցածը։ Զուր տեղը ան բողոքած էր թէ ինքը խեղճ պառաւ սպասուհի մ'էր, չետեւաբար բոլորովին անկարող անոնց ազգասիրական գովելի զգացումներուն գոհացում տալու, բայց յիշեալ էֆէնտիներէն մին հանդիսաւորապէս կը խաչակնէր յիշեալ կտակը, ազգասիրաբար ամբողջացնելու համար զայն։

— Բայց ներեցէք, Տիկին, ձեր պատմութեան մէջ խոշոր հակասութիւններ կը նշմարեմ, սա պարզ պատճառով որ չեմ կրնար ըմբռնել թէ ի՞նչպէս Եգիպտոսի Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը կրցած էր իմանալ ձեր քրոջ Հեղինէին մահը թագուհիէն առաջ։

— Իրաւունք ունիք, Պարոն, սակայն տեսէք թէ ինչպէս։ Հեղինէին վերջին ծանր հիւանդութեան միջոցին, կարգ մը տեղացի հայ ծանօթներ ու բարեկամներ, նշմարելով որ անոր կարասիները զգալի կերպով կ'անհետանային բնակարանէն, դիմած էին տեղւոյս Առաջնորդարանը, տեղեկացուցած անոր հոգեվարժային Վիճակը և խնդրած էին հարկ եղած միջոցները ձեռք առնել պահպանելու համար թագուհիին իրաւունքները, որ Գահիրէ կը գտնուէր և բնաւ տեղեկութիւն չունէր իրողութեանց մասին։ Առաջնորդարանէն ըսուած էր անոնց թէ իրենք տեղեակ էին ամբողջ կացութեան, բայց իրաւասու չէին այդ խնդրով զբաղելու, քանի որ իր ամուսնութեամբ Հեղինէն յունահպատակ դարձած էր։ Քոյրերուս այդ ծանօթներն ու բարեկամները, որոնք իբրեւ տեղացի լաւ

տեղեակ էին Առաջնորդարանի գործերուն, թաղականներուն և անոնց պաշտօնեաներուն վարք ու բարքին և մտայնութեան, ինծի հաւաստած են թէ անպատճառ անոնք ըլլալու են այդ իսկիւզարութեան հեղինակները, հաղորդելով կացութիւնը իրենց Գահիրէի պաշտօնակիցներուն և խորհուրդ տալով անոնց կերպով մը թագուհին ձեռքէն թուղթ մը առնել, անոր վաղահաս մահուան պարագային կլլելու համար մեր իրաւունքները, և այսպէսով հաճելի ըլլալ Պօղոս փաշա Նուպարի, որուն գործակատարներն են ամենքն ալ: Չէ՞ք կարծէր որ այս ենթադրութիւնները ճշմարիտ ըլլան, կը հարցնէր ինծի Տիկինը:

— Իրաւ է որ տասը տարիներէ ի վեր Աղեքսանդրիա կը գտնուիմ, սակայն Առաջնորդարանի հետ բնաւ գործ ունեցած չըլլալուս համար, չեմ կրնար ինծի անձանօթ մարդոց մասին այսպիսի փափուկ կարծիքներ յայտնել: Ամէն պարագայի մէջ, Եգիպտոսի Առաջնորդարաններու մասին ունեցած վախերնիդ բոլորովին անհիմն կը գտնեմ, որովհետեւ, թագուհին վերագրուած կտակը, իրաւ թէ կեղծ, բնաւ արժէք չունի, քանի որ թագուհին կրնայ մինչեւ իր մահը ուղածին չափ կտակներ չինել ու աւրել առանց ոչ ոքի հաշիւ տալու: Բայց ինչ որ զիս աւելի կը զարմացնէ սա է, թէ մինչեւ այսօր չէք կրցած ձեր ժառանգութեան տիրանալ:

— Ինչպէ՞ս կրնայինք տիրանալ մեր ժառանգութեան, Պարոն: Նախորդ անգամին երբ Եգիպտոս եկայ իրողութիւնները ճշդելու, իմ կարճ խելքով ես ալ ձեզի պէս խորհեցայ թագուհին վերագրուած կեղծ կտակի արժէքի մասին: Ենթադրենք թէ իրաւ եղած ըլլար այդ կտակը, միթէ թագուհին իրաւունք չունէր վայելելու իր հարստութիւնը մինչեւ իր մահը, քանի որ ըստ իս

կտակի մը արժէքը կտակարարին մեռած պահուն մէջ-
տեղ պիտի գայ : Ուստի , բոլորովին վստահ մեր արդար
իրաւունքին , Թագուհին հետ միասին դիմեցինք Աղեք-
սանդրիոյ Յունաց Հիւպատոսարանը և պահանջեցինք
Հեղինէին ձգած ինչքերը : Հիւպատոսը մեզի յայտարարեց
թէ՝ յիշեալ ժառանգութեան տիրանալու համար , պէտք
էր որ նախապէս Թագուհին վաւերագրերով հաստատէր
թէ ինքը քոյրն էր հանգուցեալ Էլէնի Բէթրօ Ճիօվանի-
տին , ծնեալ , ըստ իր ամուսնութեան վկայագրին , Աթա-
նասի Ֆիլիփու :

Եթէ զիտցած ըլլայի թէ ինչո՞ւ իշայրցի հետեւակ
անարգորդիներ ինքզինքնին . . . րական անուանած էին ,
պիտի ուզէի հարցնել յաճախորդիս թէ՝ ինչո՞ւ Հեղինէն
իր ամուսնութեան ատեն Աթանասի Ֆիլիփու անուանած
էր ինքզինքը : Բայց իբրև հանդիսատես մեր այր մար-
դոց առօրեայ այնքան հեշտ անուանափոխումներուն , ա-
ւելորդ կը սեպէի հայ խեղճ կնկան մը անուանափոխման
պատճառը հասկնալ , մանաւանդ որ յոյնի մը հետ ա-
մուսնացած էր :

— Մեզմէ պահանջուած վաւերագրերը ստանալու հա-
մար , կը շարունակէր Տիկինը , դիմեցինք թէ Գահիրէի և
թէ Աղեքսանդրիոյ Հայոց Առաջնորդարանները՝ որոնք ,
ո՛չ միայն մերժեցին մեզի տալ ո՛ր և է վաւերագիր , այլ
մեզ վռնտեցին ըսելով թէ Հեղինէին ձգած ինչքերը կը
պատկանին Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան , և
թէ Նուպար փաշան հարկ եղածը զրած էր ու պիտի գրէր
Յունաց Հիւպատոսարանը , որպէս զի մեր դիմումները
քնաւ նկատողութեան չառնուէին : Ճարահատ ստիպուե-
ցանք Թագուհին հետ Պօլիս երթալ , Հայոց Պատրիար-
քարանէն ստանալու համար մեր վաւերագրերը : Հոն ալ
քաւական դժուարութեանց հանդիպեցանք , որովհետև ,

դիրը : Բայց շնորհիւ Դաշնակցական Սօփաներու վախին՝ յիշեալ եֆեցիները կը դադրեցնէին իրենց անիրաւ արգելքները և Ս . Պատրիարքը մեզի կուտար սա վաւերագիրը : (Տես նախորդ էջ) :

Պահ մը լռելէ ետքը , թոյլ տալու համար որ ինծի ներկայացուած վաւերաթուղթը կարդայի , Տիկինը կ'աւելցնէր .

— Գիտէ՛ք , Պարո՛ն , աղջկանս ամուսինը Վանեցի է , Դաշնակցական . դուք ալ Դաշնակցական չէ՞ք :

— Ո՛չ , Տիկին , որովհետեւ Եզիսլտոսի Դաշնակցականները իրենք սօփաներու արժանի են :

Յայտնի էր թէ ըրած դիտողութիւնս հաճելի չէր անոր , որովհետեւ , առանց պատճառը հարցնելու ան կը վերջացնէր իր պատմութիւնը՝ ըսելով .

— Ամբողջ իրողութիւնը պարզեցի ձեզի , Պարոն : Թող ձեր քով մնան այս վաւերագրերը . միայն թէ , կը խնդրեմ , Պարոն , լաւ ուսումնասիրէիք խնդիրը և օգնէիք մեզի , որպէս զի կարելի եղածին չափ շուտով և յաջողութեամբ վերջացնէինք զործերնիս : Որովհետեւ , մենք շատ աղքատ ենք և մինչեւ հիմա շատ պարտքեր ըրած ենք այս զործին պատճառով :

1. Die erste Aufgabe ist die, die Gleichung $x^2 + px + q = 0$ zu lösen. Diese Gleichung hat zwei Lösungen, die durch die Formeln $x_1 = \frac{-p + \sqrt{p^2 - 4q}}{2}$ und $x_2 = \frac{-p - \sqrt{p^2 - 4q}}{2}$ gegeben sind. Die Diskriminante $\Delta = p^2 - 4q$ entscheidet über die Art der Lösungen: Ist $\Delta > 0$, so gibt es zwei reelle Lösungen; ist $\Delta = 0$, so gibt es eine doppelte reelle Lösung; ist $\Delta < 0$, so gibt es zwei komplexe Lösungen.

2. Die zweite Aufgabe ist die, die Gleichung $x^3 + px + q = 0$ zu lösen. Diese Gleichung hat drei Lösungen, die durch die Formeln $x_1 = \sqrt[3]{-\frac{q}{2} + \sqrt{\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27}}}$, $x_2 = \sqrt[3]{-\frac{q}{2} - \sqrt{\frac{q^2}{4} + \frac{p^3}{27}}}$ und $x_3 = -\frac{p}{x_1 + x_2}$ gegeben sind.

3. Die dritte Aufgabe ist die, die Gleichung $x^4 + px^2 + q = 0$ zu lösen. Diese Gleichung hat vier Lösungen, die durch die Formeln $x_1 = \sqrt{y_1}$, $x_2 = -\sqrt{y_1}$, $x_3 = \sqrt{y_2}$ und $x_4 = -\sqrt{y_2}$ gegeben sind, wobei $y_1 = \frac{-p + \sqrt{p^2 - 4q}}{2}$ und $y_2 = \frac{-p - \sqrt{p^2 - 4q}}{2}$ sind.

4. Die vierte Aufgabe ist die, die Gleichung $x^5 + px + q = 0$ zu lösen. Diese Gleichung hat fünf Lösungen, die durch die Formeln $x_1 = \sqrt[5]{-\frac{q}{2} + \sqrt{\frac{q^2}{4} + \frac{p^5}{3125}}}$, $x_2 = \sqrt[5]{-\frac{q}{2} - \sqrt{\frac{q^2}{4} + \frac{p^5}{3125}}}$ und $x_3 = -\frac{p}{x_1 + x_2}$ gegeben sind.

5. Die fünfte Aufgabe ist die, die Gleichung $x^6 + px^3 + q = 0$ zu lösen. Diese Gleichung hat sechs Lösungen, die durch die Formeln $x_1 = \sqrt[6]{y_1}$, $x_2 = -\sqrt[6]{y_1}$, $x_3 = \sqrt[6]{y_2}$, $x_4 = -\sqrt[6]{y_2}$, $x_5 = \sqrt[6]{y_3}$ und $x_6 = -\sqrt[6]{y_3}$ gegeben sind, wobei $y_1 = \frac{-p + \sqrt{p^2 - 4q}}{2}$, $y_2 = \frac{-p - \sqrt{p^2 - 4q}}{2}$ und $y_3 = \frac{-p + \sqrt{p^2 - 4q}}{2}$ sind.

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՅՈՒՏԻՃ ԱՌԱՋ ՆՈՐԴԸ

Առանց մեծ կարեւորութիւն ընծայելու յաճախորդիս խօսքերուն բացարձակ ճշմարտութեան, նախորդ գլխի մէջ յիշատակած «Հեռաձայն»ի, «Կորսուելու դատաւարտութեամբ հարստութիւն մը» վերնագրով կիսապատշաճ յօդուածը, Հայոց Պատրիարքարանի տուած ժառանգական վկայագիրը, ինչպէս նաև յաճախորդիս և իր քոյրերուն ծննդեան վկայագրերը շատ որոշ կերպով ցոյց կուտային ինծի՝ թէ ճիշդ էր որ Էլէնի Բէթրօ Ճիօվանիտի վախճանած էր թողլով մեծարժէք կալուած մը, թէ յիշեալ Էլէնի Բէթրօ Ճիօվանիտի, ըստ իր ամուսնական վկայագրին՝ ծնեալ Աթանասի Ֆիլիփու, Հելլինէ Յակոբ Ալթունեանն էր, հարազատ քոյրը Թագուհին և համարին քոյրը այցելուիս :

Արդ, եթէ ըստ յիշեալ յօդուածին Յունաց Հիւպատոսարանը յօժարութիւն ցոյց տուած էր Ազգ. Առաջնորդարանին վերադարձնել հանգուցեալին շարժուն և անշարժ ինչքերը՝ երբ Թագուհին վկայագրով մը հաստատէր թէ հանգուցեալին քոյրն էր, չէի կրնար ըմբռնել թէ ինչո՞ւ յաճախորդս դժուարութեանց և արգելքներու պիտի հանդիպէր տիրանալու համար յիշեալ գոյքերուն, քանի որ ան ունէր պահանջուած ժառանգական բոլոր վկայագրերը : Չէի կրնար յստակօրէն ըմբռնել նաև թէ, ի՞նչպէս, ըստ յիշեալ յօդուածին, Եզրիպտոսի Առաջնորդարաններուն և Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան

Ազգ . Պատրիարքարանի մօտ ըրած բազմադիմի դիմումները, Թագուհիին ծննդեան վկայագիրը ձեռք բերելու համար, ապարդիւն մնացած կրնային ըլլալ : Միթէ, ըստ յիշեալ յօդուածին, Թագուհին Հայոց Բարեգործական Ընդհ . Միութեան կտակած չէ՞ր իրեն ժառանգ ինկած անշարժ կալուած մը . այլեւս Հայոց Պատրիարքարան, Առաջնորդարաններ և Բարեգործական Միութիւն ինչո՞ւ պիտի վարանէին փութով կարգադրել խնդիրը այրիի մը՝ որ իր պառաւ սպասուհիի վիճակով ազգասիրական աճե՛նաւորայլուն դասը տուած էր անոնց ամենուն՝ ինքզինքը զրկելով իր ամբողջ ունեցածէն՝ ի նպաստ Հայոց Բարեգործական Ընդհ . Միութեան :

Այս խորհրդածութիւնները կ'ամրացնէին հաւատքս յաճախորդիս ենթադրութեանց ճշմարտութեան մասին՝ որոնցմով ան կը պնդէր թէ երբ բարեգործական էֆէնտիները իրենց ձեռքով չինած ու կնքած Թագուհիին վերադրուած կտակը կը գրականէին, Թագուհին իմացած չէր իր քրոջ Հեղինէին մահը, և թէ, այդպիսով անոնց նպատակը եղած էր Թագուհիին անխուսաբելիօրէն վաղահաս մահուան պարագային՝ կլլել անոր ասպանովեալ իրաւունքները, առանց իրեն փոխանձուած ըլլալու, որ ատեն կարելի էր որ այլ այլապէս տրամադրեր զանոնք :

Յայտնի էր թէ Հայոց Պատրիարքարան և Եզիպտոսի Առաջնորդարանները, ուր դժբախտաբար անպակաս չեն բարեգործական վարպետորդի էֆէնտիներ, նշմարած էին հասկնալով չինուած խարդախ կտակի մը անարժէքութիւնը, և իրենց աններելի անպարտաճանաչութեամբ և գնչու ձգձգումներով կուղէին դարմանել Եզիպտոսի Հայոց Բարեգործական Ընդհ . Միութեան մշտնջենական նպաստընկալ այրացաւէր ամլորդի էգործ գրագրին գործած gaffeur՝ որ փոխանակ նուիրատուութեան կտակ մը չինած էր :

Ամէն պարագայի մէջ, յաճախորդիս դէմ գործադրուած հետեւակ անարգ անիրաւութիւնները վերադրելով աւելի Ազգ. իշխանութեանց և Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան բիրտ սղիտութեան և աւանակային ծուլութեան՝ քան անոնց գնչու անղգամութեան, իրեն հաւանութեամբ գործը կը յանձնէի պարկեշտ ճանչցուած յոյն փաստաբան Mr. R.ի՝ դատարանի միջոցաւ, դժուարութեամբ և խոշոր ծախքերով կարգադրելու համար խնդիր մը՝ որուն այնքան զիւրին կարգադրութիւնը իրենք յայտարարած էին, մօտաւորապէս տարի մը առաջ, յիշեալ «Հեռաձայն»ի մէջ:

Հակառակ իր խոստումներուն թէ գործը շուտով պիտի վերջացնէր, Mr. R. ամիսներով կը ձգձգէր գործը, և կը կարծուի թէ Մանթաշէֆի Աղեքսանդրիոյ բարեգործական կինսօն բոլորովին անտարբեր չէր այս ձգձգումներուն: Եւ երբ Մեծ պատերազմը վրայ կը հասնէր, փորը կշտացնելու համար յիշեալ փաստաբանը ինքզինքը փօլիթիքայի կը նուիրէր, ու խեղճ կնկան խնդիրը վերստին կը մնար առկախ:

Կրկնակի դիմումներուս վրայ Աղեքսանդրիոյ յոյն հիւպատոս S. ը հաւանութիւն ցոյց կուտար վարչականապէս կարգադրել խնդիրը: Անոր հաւանութիւնը ստիպմամբ իրականացնելու դիտումով, հակառակ Եզիպտոսի Ազգ. իշխանութեանց բացայայտ չարակամութեան և անղգամութեան, կը փափագէի աւելի զօրացնել յոյն հիւպատոսին ըրած դիմումներուս աղգեցութիւնը և այդ պատճառով կը դիմէի Հայոց Պատրիարքի Փոխանորդ, Ազգ. արժանապատուութեան և հայ որբ և այրիներու թուրքերէ պարտադրեալ պաշտպան Եզիպտոսի Առաջնորդ Թորգոմ Եսլ. Գուշակեանին, յուսալով որ պիտի բարեհաճէր կատարել Առաջնորդի իր պարտականութիւնը և

ինքն ալ պիտի դիմէր, զոնէ մի անգամ, յոյն հիւպատոսին ինպաստ հայ այրիի մը :

Անոր աջ կողմը բազմած էր Աղեքսանդրիոյ հրեշտակագործ բժիշկը՝ որպէս Նախագահ Քաղ. Ժողովոյ :

Դեռ այցելութեանս նպատակին բացատրութիւնները չէի ամբողջացուցած՝ երբ ծաղրելի շնչմանց և ընդունչ-սարկու քարթնջմանց սրբազանը կը բացագանչէր որպէս զօձակոչ և զորովայնախօս :

— Այդ ժառանգութիւնը Բարեգործականին կը պատկանի :

— Բայց ինչո՞ւ, սրբազան, և ինչպէ՞ս :

— Թագուհին անոր կտակած չէ՞ զայն :

— Սրբազան, դուք լաւ գիտէք թէ ինչպէ՞ս այդ կտակը մէջտեղ նետուած է, և առանց այդ մասին խօսելու, կը կարծեմ թէ կ'ընդունիք որ Թագուհին զոնէ իրաւունք ունի վայելելու յիշեալ ժառանգութիւնը մինչև իր մահը, այնպէս չէ՞ սրբազան :

— Հը, հը, հը :

— Եթէ յիշեալ ժառանգութիւնը Բարեգործականին պատկանած ըլլար, չէ՞ք կարծէր որ անոր վարիչները շատոնց հարկ եղած դիմումները ըրած պիտի ըլլային տիրանալու համար անոր, քանի որ, շնորհիւ Նուպար փաշայի գործը շատ հեշտ էր անոնց համար :

— Ատ ձեր գիտնալիք բանը չէ :

— Ի՞նչպէս իմ գիտնալիք բանը չէ սրբազան, և կը կարծեմ թէ գիտէք որ Թագուհին անունով կը խօսիմ ձեզի, ինչպէս նաև գիտէք որ Թագուհին շատ դիւրութեամբ կրնայ բոլորովին ոչնչացնել իրեն վերագրուած այդ կեղծ կտակը, նոր և ճշմարիտ կտակ մը պատրաստելով, այնպէս չէ՞ սրբազան :

— Կը տեսնեմ որ դուք փաստաբանի պէս կը խօսիք

ամմա, մենք ալ քրիստոնէավայել խղճմտանքով կուզենք գործ տեսնել:

— Բայց սրբազան, աղքատ կնկան մը ի նպաստ պարտադրեալ և օրինաւոր սլաշտպանի միջամտութիւննիդ խնդրելով, ես չեմ կարծէր թէ քրիստոնէավայել խղճմտանքի հակառակ գործ մը ըրած կ'ըլլամ:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, աղքատ կնիկը անանկ գլխաւոր կը դնէ:

Այլեւս զինաթափ եղած էի:

Եւ որպէս զի ընթերցողը այս հայ Առաջնորդին գեղեցկագիտական պերճ ճաշակին վրայ դադափար մը կազմէ, աւելորդ չեմ համարէր ըսել թէ, իմ խնդրանքիս վրայ հայ՝ քանիցս սնանկացեալ *modiste* մը նուիրած էր յիշեալ գլխարկը պառաւ յաճախորդիս, լոկ մազերը ծածկելու համար:

Հակառակ յուսահատութեանս՝ կ'ուզէի վերջին ճիգ մ'ալ ընել կարգի բերելու համար այս հայ Առաջնորդը, և դիւրացնել անոր պարտականութեան կատարումը:

Այս մտքով էր որ իրեն կը յայտնէի թէ յիշեալ ժառանգութիւնը կարծուածին չափ մեծարժէք ըլլալէ շատ հեռու էր, եղած չեղածը շէնք մ'էր որ հազիւ կ'արժէր 2000 ոսկի, երբ ան կը գոչէր այլայլած:

— Երկու հազար ոսկին քիչ փարա է, ախպար:

Ձի գիտցուիր ո՛ր ծակէն ելած, բայց Արմաշի մէջ տարիներով «իգական, պակշտական, շուայտական, պոռնկական, արուական, անասնական, գրաստական և գազանական խորհուրդներով և մասամբք նորին» սոսկ «մեղայ» հոլովող ընկեցիկ զնչորդին բոլորովին մերկ առջեւ կը կանգնէր:

Եւ ըսել թէ անոր առջև է որ կը խոստովանի անկեծղ հաւատացեալներու բազմութիւնը այնքան խոնար-

հաբար և երկիւղածութեամբ շղամենայն մեղս զոր գործեալ է, և աղաղակելով. «Հայր Սուրբ, զքեզ ունիմ միջնորդ հաշտութեան և բարեխօս առ միածին որդին Աստուծոյ, զի իշխանութեամբդ որ տուեալ է քեզ արձակեսցես զիս ի կապից մեղաց իմոց, աղաչեմ զքեզ, և օր մ'ալ, այդպիսի մէկը պիտի բազմի Լուսաւորիչներու, Ներսէսներու, Պաղերու և Սահակներու աթոռին վրայ, անհասանելի կամօքն Աստուծոյ ինքզինքը հռչակելով «Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Ծայրագոյն Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ սրբոյ Էջմիածնի:»

Խեղճ Երրորդութիւն և ողորմելի հասարակութիւն...

— Բայց սրբազան, քանի որ կը տեսնէք թէ յոյն հիւպատոսը կարեւորութիւն չուզէր տալ Հայոց Պատրիարքի ստորագրութիւնը և կնիքը կրող վկայագրին, պէտք չէ որ իբրեւ անոր փոխանորդը և իբրեւ պաշտպան ազգային արժանապատուութեան ազդու կերպով միջամըտէք, եթէ ոչ պաշտպանելու համար հայ աղքատ այրիի մը իրաւունքը, զոնէ յարգել տալու համար Հայոց Պատրիարքին զրութեան անկեղծութիւնը:

— Անանկ է նէ Մալէզեանին հետ համաձայնեցէք:

— Սրբազան, դուք շատ լաւ գիտէք որ Հայոց Պատրիարքի Փոխանորդին հետ է գործս, և ո՛չ թէ Եպիսկոսի Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան մէկ գործակատարին, կամ Մալէզեանի մը մէկ գործակցին հետ. և ես վստահ եմ թէ Ն. Վ. Նուպար փաշան խիստ պիտի բարկանայ երբ իմանայ, որ Բարեգործականին անունով իր փուշտիպանները այսպիսի քրդավայել անարդ անիրաւու-

թիւններ կը գործնէ ի վնաս հայ այրիի մը և ի վնաս ազգին :

— Ատ ձեր դիտնալիք բանը չէ, կը պատասխանէր «դժուարածին յղի կնոջ, նորոգ սափրելոյ զհերս պատանւոյն, աղ, մատաղ և ջրհօր օրհնելոյ» կանոններու(*) պաճարամիտ գոռոզ, աներասան յանդուգն և դժոխային ժլատ այս Տօթօրը՝ որուն ամբողջ արժանիքը կայանալու է նարեկացիին հետեւեալ խօսքերուն թաշումին մէջ. «Քանզի խաղալն ինքնաբերական գիւտք որովայնի՝ բոտոաք ճապուկք շարժողականք և ազգի աղզիք, որդունք աղիաց գաղտնակուրք, խաղաւարտք հրակայծակք և բիծք բոցակետք և անիծք անկերպարանք և երամակք ոմանք քրտնածինք զազրաթորմիք կսկծեցուցիչք և մարմաշողականք» : (**)

Ահա՛, այս է անօք և աղքատ հայ կնկան մը ի նըպաստ հայ Առաջնորդի մը պաշտպանութիւնը խնդրելու համար ըրած դիմումիս անկեղծ և հաւատարիմ պատկերացումը :

Ընթերցողին կը թողում բաղդատութեան գնել այս հայ Առաջնորդին բարեպաշտական, գթասիրական, պարտաճանաչական և արդարասիրական զգացումները անբանօրէն, բայց անկեղծաբար «լօխ լէ լօխ լօխ» մոմոացող Տիւրգի Տէտէի մը բարեպաշտական, գթասիրական, պարտաճանաչական և արդարասիրական զգացումներուն հետ՝ Անեղին սպասաւորի այս երկու տիպար նմոյշները իրարմէ զանազանելու համար :

Բայց մինչ այդ, հաստատելու համար թէ ճիշդ է որ

(*) Տես Մաշնոց :

(**) Մաշեան Ողբերգութեան . Բան. Կթ. :

bon chien chasse de race, և թորգոմ եպ. Գուշակեանի քրիստոնէավայել զգացումներուն զարգացման չափը ցոյց տալու համար, աւելորդ չեմ նկատեր ընթերցողին առջև դնել անոր խիստ հնամեայ պատերէն մէկուն գեղեցիկ պատկերը, ցաւցադրելու համար անոնց իրարու հետ ունեցած այնքան հարազատ հարազատութիւնը :

«Այլ Յոհան եպիսկոպոս, որդի Փառինայ հայրապետի, հինաւուրց, եթէ արժան իցէ զնա կոչել եպիսկոպոս : Եւ էր սա այր կեղծաւոր, և երեւեցուցանէր ինքն զանձն իւր մարդկան պահող և խորգահանդերծս . մինչ զի մոյգս անգամ ոչ ագանէր, այլ զամառն հետկով պատէր, և զձմեռն կեմով : Եւ յագահութեան առանց չափոյ էր հեղեալ, և ոչ կարէր տալ զագահութիւն իւր ընդ երկիւղին Աստուծոյ . այնչափ ինչ, զի զիրս անարժանս և չհաւատալիս գործէր :»

«Զի էր երբեմն դիպեալ ի ճանապարհի ուրեմն, զի նստէր նա ի գրաստու վերայ և գայր. եկ դիպեցաւ սմա օտար պատանի մի աշխարհական հեծեալ ի ձի, սուսեր ընդ մէջ, թուր զգօտւոյ, աղեղնակապարճ զմիջովն . լուացեալ զհերս իւր, օծեալ մերձեալ, վարսակալ եղեալ ի զլուխ իւր, և օգիկ արկեալ զուսովք իւր, և գայր զճանապարհս իւր, թերեւս յաւազակութենէ : Իսկ ձին՝ յորում հեծեալ՝ մեծ հասակաւ, և էր գունաւոր, գնացող, մինչ զի ի բացէ սեռանէր եպիսկոպոսն Յոհան զձին, մեծապէս զարմացեալ՝ ակնկառոյց լինէր : Ապա իբրեւ եկն մերձեցաւ հեծեալն մօտ ի նա անդր, ապա սպասեալ Յոհաննու՝ բուռն հարկանէր զերասանակաց ձիոյն, և ասէր . էջ դու վաղվաղակի ի ձիոյ այտի, զի բանք են ինձ ընդ քեզ : Ասէ այրն . Զի ոչ դու զիս գիտես, և ոչ ես զքեզ, զի՞նչ այն բանք իցեն, զոր դու ընդ իս իցես խօսելոյ : Մանաւանդ զի այրն արբեալ եւս դիպեցաւ, և չատ յա-

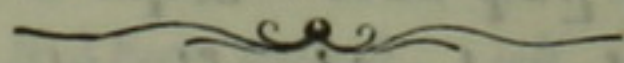
մառնաց այրն իջանել ի ձիոյն : Ապա բռնադատեաց զնա Յոհան, իջոյց ի ձիոյ անտի . և առ տարաւ զնա մեկուսի ի ճանապարհէն : Եւ առնն խոնարհել հրամայէր և ասէր .
 Զերիցութեան ձեռն դնեմ ի վերայ քո : Իսկ նա տայր պառասխանի զանձնէն, եթէ այր աւաղակ սպանող չարագործ և խառնագնաց լեալ ի մանկութենէ իմմէ, ես ոչ ինչ եմ արժանի այդպիսի իրաց . և այժմ դեռ ի նմին գործ կամ : Եւ շատ ի վէզ եկեալ յամառէր այրն, և նա ևս չար քան զնա : Ապա բռնաբար զգետնեալ զայրն, դնէր Յոհան զձեռն իւր՝ առնել զնա երէց . և յարուցեալ հրամայէր լուծանել զհանգոյցս մեկնոցին, և արկանել նմա աղարողոն : Եւ ասէր . Երթ ի գիւղ քո, և լիջիր դու անդ երէց գեղջն՝ ուստի ես : Եւ անգամ ոչ գիտէր զայրն թէ յորմէ գեղջէ իցէ : Ինքն Յոհան մատուցեալ բուռն հարկանէր զձիոյն, և ասէր . Այս ինձ կօշիկք լիցին, փոխանակ զի երէց արարի զքեզ : Իսկ այրն յամառեալ ի վերայ ձիոյն չառնոյր յանձն տալ . ապա բռնաբար յինքն հանեալ զձին, և զայրն արձակեաց : Եւ այս ամենայն իրքս վասն ձիոյն եղեն : »

«Ապա այրն թէ ոչ կամօք՝ աղէքողոն արկեալ, զնայր ի տուռն իւր, և երթեալ մտանէր ի մէջ ընտանեաց իւրոց : Ասէ ցկին իւր և ցընդանիս . Արիք յաղօթս կամք : Եւ նոքա ասեն . Մոլիս դու, դե՞ւ ուրեմն հարաւ ի քեզ : Իսկ նա ասէ . Արիք կամք յաղօթս, վասն զի երէց եմ : Իսկ նոքա զարմացեալ, մերթ չիկնէին, մերթ ծիծաղէին . մինչև բազում անգամ յամառեալք, ապա ուրեմն հաւանեցան կալ յաղօթս ընդ նմա : Ապա ասէ կինն ցայրն իւր . Ո՞չ դու երեխայ էիր, և չէիր մկրտեալ : Ասէ այրն ցկինն իւր . Ապշեցոյց, չետ յիշել, և ոչ ես յիշեցի զայդ ասել ցնա . զիս երէց արար, և զձին սանձաւ թամբաւ առ և անց : Ի՞նչ ասեն ցայրն ընդանիքն իւր . Յարիցես անդրէն զնաս :

ցես առ եպիսկոպոսն, և ասասցես. Մկրտեալ չէի, զի՞ արարեր զիս երէց: Իսկ նորա յարուցեալ գնացեալ առ եպիսկոպոսն, ասէ ցնա. Ես մկրտեալ չէի, զի՞ արարեր զիս երէց: Եւ ասէ Յոհան. Սափորով միով ջուր բերէք: Եւ առեալ զջուրն էարկ զզլխով նորա, և ասէ. Երթ, մկրտեցի զքեզ: Եւ արձակէր զայրն վաղվաղակի յիւրմէ:»

*
* * *

«Սոյն Յոհան եպիսկոպոս, որդի Փառնայ, յորժամ երթայր առ թագաւորն Հայոց, խաղակատակ լինէր նոցա. որպէս խաղալովն զանձն իւր կրթէր յագահութեան, որում ծարաւեալ պասքեալ փափաքէր, սակայն միհանէսք այն էին նորա: Ի չորք անկեալ յոտս և ի ձեռս՝ սողէր առաջի թագաւորացն, և զուղտու զձայն ածէր կառաչելով, զօրէն ուղտու այնպէս փարելով: Ընդ կառաչելն ապա մի մի բան խառնելով առնէր ի ձայն կառաչելոյն, ասելով՝ թէ ուղտ եմ, ուղտ եմ, և զարքայի զմեղս բառնամ. դիք ի վերայ իմ զմեղս արքայի, թող բառնամ: Իսկ թագաւորքն զմուրհակս գիւղաց կամ զագարակաց գրեալ և կնքեալ՝ դնէին ի վերայ ողինն Յոհաննու փոխանակ ընդ մեղաց իւրեանց. և ի թագաւորացն Հայոց ստացաւ իւր գիւղս և ագարակս և գանձս յուղտն լինելոյ և զմեղսն բառնալոյ ըստ բանիցն: Այսպիսի էր այրս Յոհանս կապեալ յըռժգութեան և յագահութեան զամենայն աւուրս կենաց իւրոց. զայսպիսի գործս գործէր վասն ագահութեան, որ չէր արժան:» (*)

(*) Բուզանդարան Պատմ. Գպր. 2. Գլ. Ը. Եւ Ժ.:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆՔ

Անհամար հաւատարիմ ծառաներէն՝ որոնց կը պարտին Արչակունիք իրենց փառքին և զօրութեան մեծագոյն բաժինը և որոնցմով ինքզինքնին իրաւամբ այնքան հպարտ զգացած են, մասնաւորաբար վեր կը բարձրանան Կամսարականք՝ հաւասարապէս որպէս ամբիժ հայրենասէրներ, հերոսներ, և որպէս խղճամիտ, բանիբուն և խոհեմ պետական մարդիկ :

Բոլորովին աւելորդ պիտի ըլլար ներբողն ընել Տէրերուն՝ զորս մեր նուիրական պատմագիրներու վկայութեանց բացարձակ համաձայնութիւնը առաջինները դասած է, և որոնք կը հանգչին մեր անցեալ մեծութեան կշտին այնքան ուշագրաւ և այնքան փառապանծ :

Հոգւով և սրտով փարեցան զիրենք որդեգրող հայրենիքին՝ որուն սիրոյն, սկիզբէն մինչև վերջը, հակառակ բախտին բոլոր յեղաշրջումներուն և հակառակ բոլոր սպառնացող վտանգներուն, իրենց զգացումները և համոզումները մնացին հաւատարիմ առանց կքումի, առանց զիջողութեան և մանաւանդ առանց ունէ ամենագոյն լքումի հետքի :

Որչա՛փ կը գերազանցեն անոնք նոյն իսկ Մամիկոնեանները...

Բայց ո՞վ գնած է իրեն համբաւը այնքան զարհուրելի և անիրաւ զոհողութիւններով՝ ինչպէս անոնք իրենց մեծութիւնը :

Հայ Տանուտէրերու ամէնէն վսեմներն են անոնք իրենց մաքուր և վեհ նկարագրով զորս պատմութիւնը մեզի աւանդած ըլլայ :

Երբ մարդ անոնց վարք ու բարքին կը հետեւի Բուզանդացիի, Փարպեցիի, Եղիշէի և Խորենացիի պատմութեանց մէջ, փոխադրուելով անոնց ապրած դարերու, վայրերու և պարագաներու մէջ, յստակօրէն կը տեսնէ թէ ի՞նչպէս նոյն իսկ դաժան բախտին սոսկալի հարուածները երբեք չեն յաջողած բաժնել զանոնք իրենց սիրած հայրենիքէն, նուազեցնելով անոնց անարատ սէրը և յուսալից զգացումները անոր հանդէպ :

Ըստ մեր Խորենացիի՝ Արշակի և Վաղարշակի արիւնակից այս մեծ ազգի(*) նախնին Կամսար, իր հօր Պերողամատի նման ենթարկուած ըլլալով պարսիկ թագաւորներու նենգադաւութեանց, (**) իր ամբողջ ընտանիքով կ'ապաստանէր մեր Տրդատ արքայի քով (***) պարսից Շապուհ թագաւորին վրայ արշաւած միջոցին :

Հաւատքին՝ զոր ընդունեցին մկրտուելով ի ձեռն Մեծին Գրիգորի, և հայրենիքին՝ որուն որդեգրուեցան այդ առթիւ, մնացին հաւատարիմ և անվեհեր պահապանները մինչև իրենց կեանքի վերջին օրերը :

Միայն իրենց ապերախտ բնիկ երկրին յիշատակը անոնց մտքէն հեռացնելու՝ կամ իրենց ընդգրկած նոր հաւատքը անվրդով պահելու համար չէր որ Տրդատ արքան անոնց կը նուիրէր Երուանդակերտը ամբողջ Շիրակայ և

(*) Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Բ. Գիրք, ԻԸ. :

(**) " " " " " 2Գ. :

(***) " " " " " 2Է. :

Երասխաձոր գաւառներու, (*) այլ այդ արքայավայել նուէրով ան կ'ուզէր յայտնել միեւնոյն ատեն սէրը, յարգանքը և վստահութիւնը զոր ունէր իր մտերիմ և հարազատ աղգականներուն, անոնց այնքան բարձր կա-
քողութեան և զգացումներուն անկեղծութեան հանդէպ :

Որպէս զի ընթերցողը գաղափար մը կալմէ Երուանդակերտի աննման գեղեցկութեան մասին՝ անոր նկարագրութիւնը կը թողուի Խորենացիին. « Բաղցր է ինձ ասել և յաղագս դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ գեղեցիկ և չքնաղ յօրինուածովք : Քանզի զմիջոց հովտին մեծի լնու մարդկութեամբք և պայծառ շինուածովք, լուսանոտ որպէս ական բիբ. իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց և հոտա-
րանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ բոլորակութիւն ական : Իսկ զբազմութիւն այգեստանւոյ, իբր զարտեւանաց խիտ և գեղեցիկ ծիր, որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձև՝ արդարեւ գեղաւոր կուսից յօնեց դարեւանդաց համեմատ : Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց, ծնօտից պարզութեան գեղեցկութիւն. իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք ափանցն՝ զերկ-
թիրթեան նշանակէ շրթունս : Եւ այսպիսի գեղեցկութեան դիր՝ անքթթելի իմն գոգցես ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն զհայեցուածսն ունի. և արդարեւ բերրի և թագաւորական դաստակերտ : » (**)

Իսկ եթէ հոս աւելցնեմ նաև նուիրականութիւնը Շիրակայ Աղձք գիւղի, « որ կայն ի խինձս ի գոգս ի ծոցս յանձուկս ի դժուարս լերինն մեծի, զոր Արագածն կո-

(*) Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Բ. Գիրք, Ա. :

(**) ,, ,, ,, ,, ,, ԽԲ. :

չեն» (*) ուր վերստին թաղուած կան Արշակունի արքաներու տճիւնները, ընթերցողը ինքնին պիտի ըմբռնէ Տէրերուն և աշխարհին իրարու վեհ արժանաւորութիւնը:

Հայ նախարարներու շարքին մէջ դասաւորուելէն սկսեալ՝ շարունակ, իրենց ամբողջ կորովովը պաշտպանած են հայրենիքին ազատութիւնը ներքին և արտաքին թշնամիներու դէմ, պետական մարդու իրենց իմաստութեամբ նպաստած անոր խաղաղ զարգացման, և իրենց անբիծ առաքինութեամբ նախանձելի օրինակներ հանդիսացած հին և նոր սերունդներու:

Անդովկ Սիւնեաց իշխանին հետ զօրավար Արշալիր Կամսարականի էր որ խոստով Բ. և Վրթանէս եպիսկոպոսապետը կը յանձնէին Մեծն Վաչէի Արտաւազդ պատանւոյն դաստիարակութիւնը, զի կացցէ ի տեղի նախնեացն իւրոց և հօր իւրոյ, և զործ քաջութեան գործեսցէ ամենատեառն Քրիստոսի, և առաջի իւրոյ մարմնաւոր բնատեղանց Արշակունեաց քաջ արանց, և տան և կենաց, և խնամակալ լիցի այրեաց և որբոց և զնորուն զործ քաջութեան սպարապետութեան անուանի զօրավարութեանն յաջորդեսցէ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց: » (**)

(*) Բուզանդարան Պատմ., Դպր. Դ., Գլ. ԻԴ.: Ո՛վ Մեծդ Բուզանդացի, որչա՛փ կ'արգահասիս եւ կը ցաւիս արդեօք հայ քանաստեանքու ողորմելիութեան վրայ՝ որոնք զքեզ կ'անուանեն «հայասեաց, լիբբ, երազապատմ եւայլն», երբ միայն այս կես խօսքդ պիտի բաւեր ցոյց տալ գրութիւններուդ բացարձակ անկեղծութեան եւ նրեմատնութեան հետ, բու աննման հայ հայրենասիրութիւնը:

(**) Բուզանդարան Պատմ. Դպր. Գ. Գլ. ԺԱ.:

Հա՞րկ էր երկրին խնամակալ մը, կամ կարգադրել կարեւոր խնդիրներ դրացի պետութեանց հետ, միշտ և առանց ու է ընդդիմութեան անոնցմէ մէկուն էր որ կը յանձնուէին այդպիսի փափուկ և պատասխանատու պաշտօններ, որպէս զլիսաւորի և յոյժ պատուականի յետ արքայի : » (*)

Որպէս անբասիր հայրենասէրներ և որպէս ճշմարիտ քրիստոնեաներ բնականաբար անոնք չպիտի հանդուրժէին Արշակաւանի գոյութեան՝ որով Արշակ Բ. ուզած էր մրճոտել իրենց հայրենիքը՝ եւ խուժողով պատիժը՝ որուն ենթարկուեցան, ինքնին ցոյց կուտայ այն մեծ դերը զոր ունեցած էին անոր քանդումին մէջ : «Եւ կուտորեաց զբազումս ի նախարարացն, մանաւանդ զաղգս կամսարականաց բառնայր ի միջոյ, չարակնելով ազահեալ յամուրն Արտագերս և ի քաղաք ոստանի նոցա Երուանդաշատ : Եւ կոչեալ առ ինքն ի լքեալ արքունիսն Արմաւիր՝ իբր զազգական իւր, ի պատճառ պատուոյ մեծարանաց, միահաղոյն զարս և զկանայս հանդերձ մանկամբք հրամայեաց կոտորել : » (**) Եւ աւելին . «Եւ եղև ի սատակել զաղգս կամսարականաց, հրամայեաց զդիակունս նոցա քարչիւ ընկենուլ անթաղ՝ կերակուր լինել շանց, և ինքն որպէս մեծաւ յաղթութեամբ պսակեալ, ի բարեկենդանի կատարեր աւուրս, կուտել մթերել յԱրմաւիր զնոցայն հրամայելով զհամբարսն : Զորոց պեղեալ երկուս խորս յոյժ քաջախորս և սաստկապէս լայնս, որ

(*) Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Գ. Գիրք, Ժ. : Բուզանդարան Պատմ. Գ. 'Իպր. Գլ. ԻԱ. :

(**) Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Գ. Գիրք, ԼԱ. : Բուզանդարան Պատմ. 'Ի. 'Իպր. Գլ. ԺԹ. :

ի շինին Նախճաւանի, բերին սայլովք նոցին աւանին, իսկ սայլորդացն տեսեալ ոսկերս մարդկան զազանակուր եղելոց՝ ցրուեալս առ եզերք փոսոյն, հարցեալ ուսան՝ իւրեանց լինել աերանց. հաւաքեալ ի սայլսն ներքոյ եղեգանն, բերեալ թաղեցին ի նոյն խորս: Զոր զգացեալ Արշակայ, հրամայէ զսայլորդսն ի վերայ խորոյն կախել զփայտէ: » (*)

Հայրենիքին և նոյն իսկ իրենց ազգատշին որդւոց մեծ բարեբախտութեան համար՝ զօրավար վասակ Մամիկոնեանի շնորհիւ այդ զարհուրելի կոտորածէն ճողոպրած էր մին՝ Սպանդարատ, (**) որ Զիրաւ գաշտի վրայ պարսից դէմ մղած կռիւին մէջ իր աննման հերոսութեամբ պիտի փոխարինէր իր նախնիքներուն դէմ գործուած քստմեկի ոճիրին, ապացուցանելու համար իր անսասան հաւատարմութիւնը անոնց ուխտին. & իսկ ի ծագել արեգականն ընդդէմ մերոց զօրացն, ի պղնձապատ վահանաց նշոյլք զլերամբքն փայլատակէին իբրեւ յամպոյ մեծէ, և ի նոցանէ ի դուրս ոստչէին ի մերոց նախարարացն քաջ զրահաւորք՝ որպէս փայլատականց ճառագայթք, յորոց միայն ի տեսութենէն զանգիտեալ պարսկական զունդն, սակաւ ինչ մերն՝ վասն ոչ կարել հայել ընդդէմ արեգականն ծագման. իսկ ի բախելն զմիմիանս՝ եղև ի վերայ հովանի ամպոյ, և հողմ սաստիկ ի մերոցն կուսէ ընդդէմ պարսկականին փչեալ: Եւ ի խառնակել մարտին՝ պատահէ կամսարականն Սպանդարատ խմբի մեծի, յորում էր քաջն Շէրզիր Ղեկաց արքայ, զգլուխ միջի գնդին պնդութեամբ զտեղի ճակատուն կալեալ: Եւ յար-

(*) Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Գ. Գիրք, ԼԲ.:

(**) Բուզանդարան Պատմ. Դ. Դպր. Գլ. ԺԹ.:

ձակեալ Սպանդարատ, և հերձեալ զխումբն, որպէս շան-
թահար յերկիր կործանէր զքաջն, և զխումբն պատուեալ
ի փախուստ դարձուցանէր: » (*)

Դարձեալ, երբ Արշակունեաց վատասերմամբ հայրե-
նիքը կը բաժնուէր երկուքի՝ յոյն և պարսիկ հովանա-
ւորութիւններով, անոնցմէ մին էր, Գաղաւոն, Սպան-
դարատի որդին, որ ոչ միայն կը նախընտրէր կորսնցնել
իր ամբողջ հարստութիւնը և ապրիլ որպէս քրիստոնե-
այ՝ քան կրել հեթանոսի մը հովանաւորութիւնը, թէև
փառքով և զօրութեամբ, այլ նաև այդ առթիւ արեւելե-
եան և արեւմտեան Հայաստաններու մէջ տեղի ունեցած
եղբայրասպան կռիւին մէջ հիանալի քաջութեամբ կը
փրկէր իր նախնեաց ազգատշին թոռը, ինչպէս կը պատմէ
Խորենացին. «Եւ պատահեն միմիանց ի դաշտին՝ որ կոչի
Ծրեւել, և տան պատերազմ ընդ միմիանս սաստիկ յոյժ:
Հարկանի զօրն Արշակայ, մեռանի և սպարապետն նորա
Դարա Սիւնի ի պատերազմին, և փախստական լինի Ար-
շակ սակաւուք: Եւ զհետ նորա մտեալ քաջին Սահակայ
ասպետի, սպարապետին Սոսրովայ, վարէր սաստկեպէս:
Որ այն օր ահագին նահատակութիւնս ցուցեալ Գաղա-
ւոնի՝ որդւոյ Սպանդարատայ, բազում անգամ դարձեալ
յարձակմամբ՝ ցրուէ զհետամուտսն, և տայր պարապ
ժամ գնալոյ Արշակայ: » (**) Հակառակ ասոր, երբ Արշակն
մահուամբ արեւմտեան Հայաստանը բռնորովին Յոյներու
տիրապետութեան տակ կ'անցնէր, բնակ տիրոջ մը ծա-
ռայելու փափաքը յայտնող իր մէկ զիմումին վրայ՝ նոյի
Սոսրովը չէր վարանէր ընդունիլ անոր առաջարկը աւել-

(*) Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Գ. Գիրք, Լէ.:

(**) „ „ „ „ „ Խէ.:

ցընելով. «Եւ զքեզ, Գաղաւոն, արիւն իմ և հարազատութիւն, ոչ ըստ վաղնջուց ազգականութեանն, այլ ըստ արդեանս՝ որ ի մօրմէ քումմէ Արշանուշայ Արշակունւոյ, հանեալ զքեզ ի հայրենեաց քոց Կամսարականաց, և ի մայրենիս քո յիմս առեալ ազգ, Արշակունի անուամբ պատուեցից» (*) Ու շատ չանցած, հայ նախարարներու դաւաճանութեամբ անոր հետ միասին Անյոյշ բերդը գերի կը դրկուէր, իրենց փրկութեան յանդունդն մէկ փորձին զոհ տալով իր եղբայրը Շաւարշ: (**)

Ըստ Եղիշէի և Փարպեցիի վկայութեանց, մեր կրօնական պատերազմներու ամբողջ տեւողութեանը, իրենց Արշաւիրներով, Թաթերով, Վարձերով, Ներսէսներով, Աշոտներով, Հրահատներով, Համազասպներով և Վահաններով անոնք եղած են Վարդանի աջ բազուկը «որպէս մուրճ հզօր ընդդէմ թշնամեաց», զոհելով կին, երեխայ, և տուն ու տեղ, անարատ պահելու համար հայրենիքին պատիւը:

«Բանին սրբոյ զօրավարին որպէս միշտ կամակատար» (†) ըլլալէ յետոյ՝ դարձեալ Արշաւիր Կամսարականն էր, որ «յառաջ մատուցեալ աներկիւղաբար սկսէր խօսել առաջի թագաւորին և ամենայն աւագանւոյն» (§) արդարացնելով Վարդանանք և ստիպելով Յազկերտ «հրաման տալ անդէն զառաջեալ կողոպտել ի վասակէ թշնամանօք զամենայն պատիւն զոր ունէր, և ձաղեալ զնա պայկացն՝ մերկացնել զնա, մերկացուցեալ ի նմանէ

(*) Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Գ. Գիրք, ԽԸ.:

(**) „ „ „ „ Շ.:

(†) Ղազար Փարպեցի, Պատմ. Հայոց, Բ. Դրուակ, ԼԵ.:

(§) „ „ „ „ „ ԽԵ.:

զգարգարանս պատուոյ տէրութեանն, հանել զնա խայտառականօք արտաքս քան զհրապարակն արքունի, (*) որպէս զի ճենգաւորն Վասակ կացեալ ի գրանն ամս, ինչ կարի վշտագին և նեղութեամբ բազմաւ, մաշէր զաւուրս իւր հառաչելով և յողոց հանելով զամենայն օր և զժամ, մինչև թշնամանակերպ ձաղանօք սփռեալ զթաթս ձեռաց իւրոց՝ ինքնին զիւրոյին ծեծէր զգէման, ասելով. Ահա ընկալ զայս ձաղսս զոր ետ բերել քեզ ուխտանենգութիւն սրբոյ աւետարանին և արիւն նահատակութեան սրբոյն Վարդանայ Մամիկոնէի և այլոցն ցանկալի հազորդելոցն ընդ նմա, որոց ժառանգեալ զյաւիտենից կեանսն՝ ընկալան զանուն բարի չերկրի և անանց յազգաց յազգս իւրեանց. իսկ դու, մեղաւոր անձն իմ, կեաս խղճիւ և ցաւօք մտաց զսակաւաթիւ զաւուրս կենցաղոյս և պատրաստեալ պահիս մշտնջինաւոր և անանց գեհենին : (**)

Այն բոշոպ սրերուն հա՞րկ էր անմիջապէս զինութեամբ և վստահօրէն կասեցնել թշնամոյն յանկարծակի յարձակումները, հայ իշխանները չէին վարանիր իրենց մեծ կամ փոքր ուժերը երկու մասի բաժնել, և ընդ մէջ երկոցունց մասանցն՝ զքաջսն և զընտիրսն զիշխանսն Շիրակայ պատրաստական յօրինել, որ յամենայն կողմանց ոյժ լինիցին. քանզի ամենեքեան վստահ էին ի յարսն՝ որպէս ի լաւսն և յարդարսն յուխաապահսն : (†) Իսկ եթէ պատահէր որ թշնամոյն բուն յարձակումներէն հայ ուժերուն այս կամ այն թելը չփոթութեան ենթար-

(*) Ղազար Փարպեցի, Պատմ. Հայոց, Բ. Դրուակ, ԽԶ.:

(**) „ „ „ „ „ „ ԽԶ.:

(†) „ „ „ „ „ „ Գ. Դրուակ, ԿԹ.:

կուէր, անվեհեր կամսարականներուն կը մնար «յարձակել ի վերայ հասելոց սոցա թշնամեացն, և ոչինչ բնաւ տեւեալ կալ առաջի, այլ շարժեալ սաստկապէս զկողմն իւրեանց ի փախուստ դարձուցանէին, և առեալ զթեւն զայն՝ արկանէին զմիւս եւս թեւովն զմիջոցի կողմանն, և արկեալ առաջի զկողմանցն երկոցունց զգունդան, անթիւ բազմութիւն արանց քաջաց ի փոքր լանջակողմանն դիտաւալ զերկիր կործանէին, և սաստիկ արեանց հանէին ճապաղիս ւ» (*)

Անոնց կիներուն, որպէս հայ մայրերու, առաքինութեան և ճշմարիտ զգացումներուն մասին գաղափար մը ունենալու համար կը բաւէ յիշել հայ պատմագրին հետեւեալ վկայութիւնը. «Իսկ Շապհոյ տարեալ զկանայս կամսարականացն յամուր բերդն Բասենոյ, զոր Բողբերդն կոչեն, անդ թողոյր. և յանձն արարեալ Յըզատ-վշնապայ բերդակալի զկանայս կամսարականաց, պատուիրէր նմա բազում զգուշութեամբ պահել ըստ օրինացն քրիստոնէից զնոսա՝ սրբութեամբ: Քանզի կանայքն իսկ կամսարականացն զնոյն ասէին բազում անգամ համարձակապէս բողոքով. թէ զարսն մեր արդարեւ կամիք նուաճել, զայդ եւեթ տուք լսել նոցա՝ թէ մեք խաղաղութեամբ եմք. ապա զոր ինչ հրամայէք նոցա՝ լսեն և կատարեն: Քանզի ամենայն հայոց զիտելով ասեմք զայս, և վկայեն որ աստ առ ձեզ հայ մարդիկ են, զի քան զմեզ զայլ կին նոքա ոչ զիտեն. ապա թէ այլ ինչ լսեն վասն մեր, ի նախատանաց իսկ և յամօթսց, թող ի մեղաց և ի գարշութենէ՝ ըստ մերոց օրինացն, առաւել դնեն զանձինս ի մահ, կորնչին: ւ» (**)

(*) Փարպեցի, Պատմ. Հայոց, Գ. Դրուակ, ՀԱ.:

(**) „ „ „ „ Զ.:

Չեմ ուզեր վերջացնել Շիրակայ Տէրերուն այս խիստ համառօտ նկարագրութիւնը առանց հոս դնելու անոնց նուիրական հանգանակը՝ որուն դարերով հաւատարիմ մնացին անոնք՝ և զոր անոնցմէ մին, կռիւներու մէջ յառաջացած իր պատկառելի տարիքին մէջ այնքան համեստօրէն հաղորդած է իր որդւոյն՝ ի գիտութիւն ապագայ սերունդներու :

«Որդեա՛կ, մի՛ վասն զի ի մեծութեան ես՝ պատրիս ի մեղաց. և մի՛ վասն զի մանկիկ ես՝ խաբիր ի գեղ կանանց. այլ յիշեա՛ զքո հարսն, որքան սրբութեամբ և անբծութեամբ ծառայեցին Աստուծոյ : Մի՛ մոռանար զծառայութիւն սրբոյ կարապետին, զի ի պատերազմունս նսէր՝ որ օգնէր մեզ. այլ եթէ շատակեաց կամիս լինել, ի պղծութենէ մի պատրիս, որպէս և չես իսկ : Եւ եթէ ես մեռանիմ ի պատերազմին, զիս ի մեր վանսն տուր տանիլ : Եւ դու ծառայեա Աստուծոյ և կրօնաւորաց նորա սրբութեամբ, որպէս և ես ծառայեցի, զի ոչ պատրեցայ ի գեղոյ, և ոչ զրկեցի և ոչ նեղեցի զտառապեալս. քանզի զամենեւեան որք ընդ իմով իշխանութեամբ էին, զարս և զկանայս և զմանկտիս, զհաւատացեալս ի Քրիստոս, իբրեւ զեղբարս և զընտանիս տան իմոյ հոգայի խնամով որպէս հարքն իմ : Որդեա՛կ, զնոյն և դու արասցես, և Տէր զօրադուսցէ զքեզ : Արդ, գնամք ի պատերազմ : » (*)

(*) Պատմութիւն Տարօնոյ, Յովհաննու Մամիկոնեի եպիսկոպոսի, պատճեն՝ հինգերորդ :

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՀԱՅՈՒՏԻՃ ԱԶԱՏՈՐԴԻՆ

Աղանազգի կամսարականաց այնքան շքեղ անցեալի կողքին յենած մէկը չէր կրնար չի հետաքրքրուիլ հայ այրիի մը դժբախտութեամբ, կամ անտարբեր մնալ անոր դէմ գործուած զզուելի անիրաւութեանց հանդէպ, Ուստի, բոլորովին վստահ ըլլալով որ Արմենակ էֆ. կամսարականը, իբրեւ Նախագահ Աղեքսանդրիոյ հայ հասարակութեան և Եզիպտոսի Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան Աղեքսանդրիոյ մասնաճիւղին, հաւատարիմ իր նախնեաց հանգանակին՝ իսկոյն պիտի ստիպէր Եզիպտոսի Հայոց Առաջնորդ Թորգոմ Եպիսկ. Գուշակեանը կատարել թուրքերէ պարտադրեալ հայերու պաշտպանի իր պարտականութիւնը, և խորհուրդ տալ միեւնոյն ատեն յիշեալ Բարեգործական Միութեան վարիչ Էֆէնտին Գադրեցնել իրենց կողոպուտի գործառնութիւնները ի վնաս հայ այրիի մը, խորհուրդ կուտայի խելճ կնկան անոր դիմել իր ցաւը հասկցնելու համար, աւելցընելով որ՝ ան ազնիւ մարդ էր, երբ խնդիրը հասկնար, իսկոյն հարկ եղածը պիտի ընէր օգտակար ըլլալու համար իրեն:

Մեծ պատերազմի ելքի մասին խոր մտածումներու յանձնած ինքզինքս՝ չէի կրնար գիտնալ թէ որչափ ատեն անցած էր, երբ կինը շանթի պէս ներս վազելով զիս կ'սթափէր երեսիս պոռալով.

— Կ'աղաչեմ, Պարո՛ն, Էյլեմի՞՞ Կ'ըլլա՞ք կոր հետո:

— Ինչո՞ւ, Տիկին, ի՞նչ ըսել կ'ուզէք:

— Քանի որ մարդը լաւ չէիք ճանչնար, ինչո՞ւ զիս իրեն ղրկեցիք. ձեզի պէս փաստաբանի մը ներելի՞ է անծանօթ մէկու մը բարի, ազնիւ ածականներ տալ :

— Տիկին, չեմ կարծէր որ սխալած ըլլամ՝ ձեզ Արմենակ էք . կամսարականին ղրկելով որպէս բարի և ազնիւ հայու մը :

— Պակսի՛ն այդպիսի ազնիւ հայեր . . .

— Բայց ինչո՞ւ, Տիկին :

— Մենք կը կարծէինք թէ մէջերէն ամէնէն ծակաչքը Մալէզեանն էր, բայց այս մարդը անկից աւելի պէրպաս է եղէր ու դեռ խապար չունինք :

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ ըսաւ ձեզի :

— Հազիւ հասկցած էր այցելութեանս նպատակը՝ երբ լսեցուց զիս ըսելով, «Եթէ կ'ընդունիս որ երկու տիւրեկը մեզի ըլլայ և երկուքն ալ քեզի՝ լաւ, ապա թէ ոչ Ազգային իշխանութիւնները բնաւ չի պիտի օգնեն քեզի,» մինչդեռ Մալէզեանը՝ որ խեղճ ու անկար է և այս տաք երկրին մէջ միտթարութեան այնքան կարօտ կին ու քոյր ունի, երեքէն մէկովը կ'ուզէր գոհանալ գործերնիս կարգադրելու համար :

— Բայց Տիկին, ներեցէք, եթէ հակառակ փաստաբան ըլլալուս լաւ չեմ հասկնար այդ խօսքը . ի՞նչ կը նշանակէ «երկու տիւրեկը մեզի՝ երկուքը քեզի» :

— Զարմանալի բան . աս ի՞նչ տեսակ փաստաբան էք, եթէ դուք չէք հասկնար, հապա ո՞վ պիտի հասկնայ. ատով ըսել ուղեց թէ, պէտք է որ տանը կէսը իրենց տամ՝ որպէս զի մնացեալ կէսը մեզի թողուն :

Ինծի հետ ընթերցողն ալ կը տեսնէ յուսախաբութեանս ահագնութիւնը : Միթէ հարկ եղած խնամքով խղճմտօրէն չէի՞ ուսումնասիրած կամսարականները, Բայց

ինչպէ՞ս ներել ինձի՝ որ իբրեւ փորձառու փաստաբան կ'անդիտանայի հայ իրաւաբանական լեզուին կարեւոր նրբութիւններէն մին :

Ճիշդ է որ լսած էի թէ ժէնէրալ Կամսարականը հասնողին կ'ըսէ եղէր. «Եղբա՛յր, ես ինքս եմ ամաչում, է՛լի, ես որանց հետ ո՛չ մի ազգականութիւն չունեմ, բայց սրանք զիս իրենց հօրեղբայրն են անուանում,» սակայն, վերագրելով ժենէրալին անդիտակցութիւնը դանձր իրարմէ զատու սոսկալի մրրիկներու, դարձեալ կը յուսայի թէ, շատ չանցած, Զարը ու՛րաւով մը պիտի վաւերացնէր անոնց Կամսարականութիւնը, և չնորհիւ իր հարստութեան, մեր Արմենակ էֆ.ն պիտի տիրանար Շիրակայ և Արշարունեաց երկիրներու գոնէ մէկ պատկառելի մասին, վերսկսելու համար իր փառապանծ նախնեաց կեանքը :

Միթէ ինքն ալ չունէ՞ր անոնցմէ մէկուն պէս իր Ղազարը, «որպէս սննդակից և խաղակից կրելով ի խաղի դարկանելին իւր զկնի իւր :» (*) Հապա որո՞ւ կը պարտէր եզիպտահայ գրականութիւնը հետեւեալ զանձերը. «Քա՛ ոտքդ պազնեմ, աս ի՞նչ ուղղութեամբ մարդ է եղեր. քա աս ո՞վ կըլլայ քի ան էֆէնտիին չի հաւնիր. քա եամլրում, դո՛ւն ըսէ, կը վայելէ՞. քա ան էֆէնտին արչընը օխթը ոսկինոց ֆիստանցու կ'առնէ կնկանը որ աւանկ խօսքե՞ր լսէ. քա հիմա փաթլամիշ պիտի ըլլամ, քա աման, կը ճաթիմ կոր. քա ոտքդ պազնեմ քիչ մը ճուր, հոգիս ելաւ, ամա՛ն, ամա՛ն, ա...մա՛ն...», եթէ ոչ Մօրուք, կամ Միրիւք — ինչպէս կ'ըսեն մեր ազատ եղբայրները — Հանըմի ճոռն՝ որ լոկ իր մամաին այս

(*) Փարպեցի, Մեղադրութիւն սախօս Աբեղայից :
Հայոսթինեք

կարգի բացազանչութիւնները արձանագրելով ականա-
կուռ գրազէտի մը համբաւին տիրացած էր :

Բայց ականաձայ կ'ընդունէի թէ հայ կնոջ մը հանդէպ
Արմենակ էֆ. Կամսարականի ցուցադրած անզգամական
և իրաւադրական զգացումները շատ կը հեռացնէին զինքը
Կամսարականներէն, մանաւանդ որ անոնց այնքան մա-
քուր շնորհքներով լուսաւորուած կը տեսնենք նոյն իսկ
իրենց սպասաւորները :

«Եւ տեսեալ Խուրսայ, որ էր ի գաւառէն Արշա-
մունեաց ի գեղջէն Շերմաց, դայեակորդի Տեառն Շիրա-
կայ Կամսարականին, զոմն ի Պարսից զօրացն՝ զի կամէր
սպանանել զայր մի Կարնացի ի մշակացն, և մշակն շուրջ
գալով զբարդիւ միով խուսափէր ի սպանողէն, և տեսեալ
զայն Խուրսայ դայեակորդւոյն Կամսարականին Ներսէի,
զայրացեալ ընդ սեպին Մամիկոնէից Մուշեղի և ընդ
Կամսարականին Ներսէի՝ ասէ աներկիւղապէս. Ո՛չ ա-
պաքէն մահ այլ աշխարհաց, թէ մեռանի ի Պարսկէն,
ի մէնջ պահանջէ վրէժխնդիրն Աստուած : Եւ յարձակեալ
նիզակաւ Խուրսն ի վերայ Պարսկին, անդէն ի տեղւոջն
սատակէր, և զերծուցեալ ապրեցուցանէր զԿարնացին
ի սպանողէն : » (*)

Եւ եթէ ասոր աւելցնեմ հայ իրաւագիտական լեզուի
նրբութեանց հմտութեանս նուաղումը թիւթիւննիի մը
իրաւագիտական կարողութեան գերազանցութեան քով,
պէտք էր ընդունիլ, անտարակոյս, որ ըստ բաւականին
օգտուած չէի մեր հին մատենագիրներէն : Ուստի, ստիպ-
ուած էի հանդարտ մտքով և համբերութեամբ վերստին
պրոպտել մեր հնութիւնները, աւելի որոշ կերպով ստու-

(*) Փարպեցի, Գ. Դրուակ, ԶԱ. :

զելու համար Արհեստէ՛ք, կամսարակա՛նին, և եթէ կարելի էր՝ անոր համբաւաւոր «երկու սիրեկ մեղի, երկու սիրեկ քեղի»ի հնազոյն ծաղումը:

Բարերախտարար շուտով ձեռքս կ'անցնէր մեր պատմութեան հօր աղբիւրներէն միոյն՝ Խոռոհքուտի(*) մէկ անգիր պատմութեամբը՝ զոր Խորենացին չէր ուզած արձանագրել, որպէս զի հայ բանասէրներ զինքը ձանձրալի չի գտնէին, ինչպէս գտած են Բուզանդացին, և որ իսկոյն պիտի լուսաւորէր զիս:

Ըստ Խոռոհքուտի՝ հայ իշխանները, մանաւանդ Արշակունեաց օրով, մեծ պետութեան մը մէջ փոքրիկ՝ բայց զօրեղ թագաւորներ էին, որոնք ունէին իրենց սեպհական բանակները, պաշտպանելու համար իրենց երկիրները ներքին և արտաքին թշնամիներու դէմ. «Իսկ իբրև առաւօտն ծագեաց, հասանէր վաշտն Գնելոյ ի բանակն արքունի,»(**) կամ, «Ապա ի մի ժողով կուտեցան առ արքայն Արշակ մեծամեծք նահապետք ազգաց ազգաց, տոհմաց տոհմաց, գնդից և դրօշուց Տեարք»(†) և, «Եւ փութով ահնեքեան ի տեղի պատերազմին եկեալ հասանէին իւրաքանչիւր զօրօք և ամենայն պատրաստութեամբ, նոքա և որ բունքն հաստատուն կացեալ էին ի տեղւօջն,»(§) անհերքելի վկայութիւններ են՝ որոնք կը հաստատեն Խոռոհքուտի խօսքերուն ճշմարտութիւնը: Հայ իշխաններու վաշտերն էին որ կը կազմէին արքայական բանակները՝ բաղկացած «նիդակաւորներէ, վալ-

(*) Խորենացի, Բ. Գիրք, 2.:

(**) Բուզանդարան Պատմ., Գ. Իպր. Գլ. Ժե.:

(†) ,, ,, ,, ,, Գ.:

(§) Եղիշե, Պատմ. Վարդանանց, Յեղանակ Ե.:

բաւորներէ, անվրէպ կորովի աղեղնաւորներէ, սուսերաւորներէ, սակրաւորներէ՝ որք ոչ գիտէին զերկիւզ զանգիտելոյ յարանց յախոյանց, համակ զբահապատ հեծելազօրներէ, և այլն : » (*)

Իրենց վաշտերը միշտ կազմ ու սլափափափ սլահելու համար՝ հայ իշխանները ստիպուած էին ունենալ իրենց երկրագործները, զինագործները, ջուլհակները, դերձակները, խոհարարները, հովիւները . . . և բրուտները :

Աւելորդ կը սեպեմ խոռոհքուտի հետեւիլ այս անհրաժեշտ արհեստաւորներու մասին ըրած իր մանրամասն նկարագրութեանց մէջ : Բայց կ'արժէ որ քիչ մը կանգ առնեմ անոր բրուտներու մասին ըրած խօսքերուն վրայ :

Մանաւանդ կամսարականաց քով՝ որոնց վաշտերը ամէն փառաւոր յաղթանակի առթիւ Գողթանցի խորտիկ գումանաց զոդարիկ երգերու, ինչպէս . « Տենջայ Սաթենիկ Տիկին տենջանա՝ զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի ի բարձիցն Արդաւանայ » (**) և Սալնայ և Մոխրայ (***) անմահական զինիներու ոգիլից ազդեցութեան տակ ամաններու սարսափելի աւերներ կը գործէին, բրուտները խիստ կարեւոր և յարգի դեր մը կը կատարէին :

Ասոնց զխաւոր օգնականներն էին իշայրցի հետեւակ անարգորդիներ՝ որոնց միակ զբաղումն էր ախոռներէ և ասպատտաններէ հաւաքել ապաւանները, թափել անոնցմով զշկուրներ՝ որոնք անհրաժեշտ էին բրուտներու շինած և այնքան խնամքով ու զուրգուրանքով կոկչած ամաններու թրծումին :

(*) Բուզանդարան Պատմ. Գ. Գալ. Գլ. Ի. :

(**) Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Ա. Գիրք, Լ. :

(***) Յովհան Մամիկոնեան, Պատմ. Տարոնոյ, Գլ. Գ. :

Գլխավորներն պատրաստելու համար նախ կը կազմէին թրքականներ՝ որոնց կը խառնէին բաւականաչափ չոր խոտ, և լաւ մը թրջելէն անմիջապէս ետքը՝ երկու Իշայրցի անարգներ, մինչև պարտերնին մերկացած՝ կ'սկսէին տրտել իւրաքանչիւր թրքական : Ու յետոյ անոնցմէ մին այդ չափախէն կը լեցնէր կազմիներ՝ զորս իր ընկերը կը թափէր քիչ մը հեռուն, կազմելով կանգուն մը արամազիժ աւելցող երկանաքարածեւ բոլորակներ՝ որոնք արեւին տակ պիտի չսրնային :

Իրենց այս տաժանակիր աշխատութեան միջոցին՝ որ քնականարար ամառուան խիստ տաքերուն տեղի կ'ունենար, զոնէ օրը երկու ժամ արեւին կիզիչ հառազայթներէն զերծ խիստ արժանի հանգստութիւն մը վայելելու համար, մեր այս բարեկամները իրարմէ մէկ կանգուն հեռաւորութեամբ չորս ցիցեր կը դարնէին գետինը, կազմելով քառակուսի մը, և անոնց իւրաքանչիւրին վրայ, ճիշդ մէջտեղէն, կը դնէին մէյ մէկ գլխուրներ, պատրաստելու համար իրենց հանգստութեան անհրաժեշտ ստուերը :

Երբ կ'աւարտէին իրենց գործը, ստիպուած էին իրենց մէջ բաժնել յիշեալ ծածքը, որպէս զի վաղահաս անձրեւներէն գլխուրները վերստին թրիքի չի վերածուէին :

Ո՛չ թէ իրենց թուաբանական կարողութիւնը չորսէն անդին չէր անցնէր, կամ կոտորակի վրայ զաղափար չունէին, այլ, որովհետև իրենց արձակման միջոցին իւրաքանչիւր ասի մէջ վրան գլխուրը մէկ ցից առած՝ անպարարական շարժումներով և պարերով դէպի խրճիթնին իրենց դարձը պէտք էր տօնէին, ծածքին բաժանումը իրենց մէջ կախում ունէր իրենց անպարարական կարողութենէն :

Անոր համար էր որ, ծածքի բաժանման ատեն, եթէ անոնք աճարարական կարողութեամբ զիրար չէին զերազանցէր, անոնցմէ մին կ'ըսէր միւսին. «Երկու ճիւղեր ինծի, երկուքը քեզի»:

Կարող էր անոնցմէ մին խրաքանչիւր ասի մէջ վրան զշկուրը ցից մը առնելէն զատ՝ վրան զշկուրը ցից մ'ալ իր զլխուն վրայ առնել, այդ պարագային, «երեք ճիւղեր ինծի, մէկն ալ քեզի» կ'ըսէր իր ընկերոջ:

Մեր այս հետեւակ անարգ բարեկամները չմկրտուած հայ քրիստոնեաներ էին, հետեւաբար՝ անուանազուրկ, սա պարզ պատճառով որ հայ քրիստոնէի անուն կը տրուէր, ու կը տրուի մինչեւ այսօր, իր մկրտութեան միջոցին: Բայց անոնք զիրար կը ճանչնային աճօ, պճօ, զկօ, թճօ, ճօճօ, մօճօ, կօկօ և այս կարգի յորջորջումներով: Միայն թէ, հարկ եղած ատենը, մանաւանդ փորձանքի մը պարագային, օրինակի համար՝ երբ կամ սարականաց զշկրագործները Արծրունեաց զինագործներուն կը հանդիպէին, անվնաս դուրս գալու համար, ստիպեալ՝ իրենց Տէրերուն անունը կը մոմռային ձեռնամբարձ:

Ահա՛, այսպէս սովորեցայ կալուածի բաժանման եղանակի մը հին ծագումը, և կրցայ ըմբռնել հետեւեալ անգլիերէն խօսքին նշանակութիւնը. «The straw is nothing, but it shows the way the wind blows.» (*)

(*) Յարդը ոչինչ է, բայց ան հովին ուղղութիւնը ցոյց կուտայ:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՀԱՅՈՒՏԻՃ ԻՇԽԱՆԸ

Այսպէս, հակառակ կատարեալ համոզումիս Բոլոքական դաւանութեան բացարձակ ուղղութեան, որ կը պատուիրէ մեզու որին կամ տառապեալին դիմել ուղղակի Աստուծոյ, առանց մեծ ու փոքր սուրբերու միջամտութեան, կը նշմարէի որ Լուսաւորչականի ողորմելի մտայնութիւնն անգիտակցարար յանձնարարած էր խիղճ կիներ Հայուտիճ առաջնակարգ և երկրորդական սուրբերու պաշտպանութեան՝ որուն արդիւնքը պատկերացում է նախորդ գլուխներուն մէջ:

Հաւասարապէս թէ սխալն ուղղելու և թէ անոնց պէտին ալ արժէքը ճանչնալու համար, յաճախորդիս առաջնութիւն ուղղակի անոր կը դիմէի 21 Հոկտեմբեր 1914 թուակիր Փրանսերէն յանձնարարեալ նամակով մը՝ որուն թարգմանութիւնը կը գնեմ հոս:

Ն. Վ. Պօղոս փաշա Նուպար

Նախագահ Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան
Ի Փահիրէ

Վսեմաշուք,

Պատիւ ունիմ ձեզի ծանուցանելու որ Օր. Թագուհի Յակոբ Ալթունեան ինծի յանձնած է ձեր բարեացակամ ուշադրութեան ներկայացնել թէ՛ յաճախորդիս և թէ՛ Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան համար խիստ կարեւոր խնդիր մը:

Մծառաւորապէս երեսուն տարի առաջ յաճախորդս և իր քոյրը Հեղինէ Յակոբ Ալթունեան իրենց ծննդավայրը, Պօլիս, կը ձգէին Եգիպտոս հաստատուելու համար :

1904ին Հեղինէն կ'ամուսնանար Աղեքսանդրիոյ մէջ յունահայատակ Քէթրօ Ճիօվանիաի հետ : 1909ին յիշեալ Քէթրօ Ճիօվանիան կը վախճանէր անդաւակ, և 1911ին կը մեռնէր իր կինը, յաճախորդիս քոյրը :

Որովհետեւ իրեն ամուսնութեամբ Հեղինէն յունահայատակ դարձած էր, Աղեքսանդրիոյ յունական հիւպատոսարանն է որ անոր ձգած ինչքերուն ցուցակը ըրած է և անուամբ Mr. S. իբրեւ խնամակալ անոր ժառանգութեան :

Իր քրոջ մեռած ատեն, դանուած ըլլալով Գահիրէ իբրեւ սպասուհի Արաք տան մը մէջ, յաճախորդս չէր խնայած իր քրոջ մահը, հետեւաբար անտեղեակ իրեն ձրգուած ինչքերուն՝ երբ Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան վարչութեան անդամներէն մէկ քանին կը փրնատէին զինքը ստորագրել տալու համար կտակ մը, որով ան, յետ մահու, Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան պիտի թողուր իր ինչքերը :

Ենդհ. Թաղուհին, սարսափած և նուաաստացած միեւնոյն ատեն ինքզինքը դանելով այսպէս յանկարծակի Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան այս մեծ եֆէնսիներու ներկայութեան, — որովհետեւ իր կեանքին մէջ երբեք այն եֆէնսիներէն մին չէր այցելած անոր զոնէ մխիթարական խօսք մը ուղղելու համար —, զուր տեղը կը բռնաբէր թէ ինքը բան մը չունէր որ կարենար տալ Միութեան, եւ որովհետեւ ան ոչ գրել գիտէ և ոչ կարգալ, այս մեծ եֆէնսիներէն մին խաչանիչ մը կը դնէր յիշեալ գրոյն տակ ամբողջացնելու համար յիշեալ ինքնակոչ կտակը :

Քիչ ևս քիչ խմանալով իր քրոջ մահը, յաճախորդս
կը գիմէր յունաց հիւպատոսարանը տիրանալու։ Կամար
իսկն քրոջ ձգած ինչքերուն, եւ որովհետեւ յիշեալ հիւ-
պատոսարանը կը պահանջէր իրմէն վաւերագրերով հաւա-
տասեալ իր ժառանգորդ ըլլալը, զոր տեղը կը գիմէր ան
Գաւիթէի և Ազիքոսանդրիոյ Հայոց Առաջնորդարանները
ատանալու։ Կամար հարկ եղած վաւերագրերը, որովհե-
տեւ, յիշեալ Առաջնորդարաններու անդամները՝ ըլլալով
միեւնոյն ատեն Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան
վարիչ անդամներ, անամօթութեամբ կը մերժէին անոր տալ
պահանջուած վաւերագրերը, որովհետ զի ան չկարողանար
տիրանալ յիշեալ ժառանգութեան և իր մահուն արտա-
գագային՝ յիշեալ ժառանգութիւնը երթար ունեցնել Հա-
յոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան հարստութիւնը,
զորութեամբ յիշեալ ինքնակոչ կտակին՝ որուն յօրինումը
վերեւ նկարագրած եմ։

Եզիպտոսի Հայոց Առաջնորդարաններուն անոր հարկ
եղած ժառանգական վաւերագրերը տալու մերժումին
վրայ, խեղճ Թագուհին կը մեկնէր Պօլիս, Հայոց Պատ-
րիարքարանէն ատանալու։ Կամար ինչ որ Եզիպտոսի Հա-
յոց Առաջնորդարանները մերժած էին իրեն։

Հոն, հակառակ Եսայիան և Տաղաւարեան էֆէնտի-
ներու (Միութեան ազգեցիկ անդամներ) յարուցած ապօ-
րինի և անիրաւ ընդգիմութեանց և զժուարութեանց,
Հայոց Զաւէն Պատրիարքը կուտար անոր հարկ եղած
վաւերագրերը, և յաճախորդս կը վերագառնար Եզիպտոս
բոլորովին վատահ թէ այլեւս զժուարութիւն չի պիտի
կրէր տիրանալու։ Կամար իր ժառանգութեան։

Բայց յոյն հիւպատոսարանը կը մերժէր անոր յանձ-
նել յիշեալ ժառանգութիւնը, պատրուակելով որ յաճա-

խորդս յիշեալ Հելլինէին քոյրը չէր, որովհետեւ, ըստ անոր ամուսնական վկայագրին, Հելլինէն կը կոչուէր Էլէնի Արանասի Ֆիլիփու:

Յաճախորդս չի գիտէր թէ ինչո՞ւ ամուսնանալու պահուն իր քոյրը կեղծ անուն տուած էր, բայց տարակոյս չի կայ թէ հանգուցեալ Էլէնի Բէթրօ Ճիօլանիտին Հելլինէ Յակօր Սէթունեանն է, ինչպէս որ յայտնի է բաղժաթիւ վկայութիւններէ և Հայոց Պատրիարքարանի տուած վկայագրէն:

Վսեմաշուք, ութը ամիսներէ ի վեր դիմումներ կը կատարեմ յոյն հիւպատոսարանը փրկելու համար խեղճ յաճախորդիս ժառանգութիւնը, և Mr. R.ի հետ խնդիրը յանձնած ենք յոյն հիւպատոսարանական դատարանին: Բայց որովհետեւ յաճախորդս խիստ աղքատ է, և որովհետեւ այսպիսի դատ մը խիստ երկար կը տևէ և շատ սուղի կը նստի, միշտ նախընտրած եմ, յաճախորդիս օգտին համար, հաշտարարապէս կարգադրել գործը:

Սակայն, հաւատացէ՛ք, վսեմաշուք, ինչ որ մեծ ցաւ և դարմանք պատճառած է ինծի այն է թէ՛ յոյն հիւպատոսարանի յարուցած դժուարութեանց օտար չէ եղած Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը, որովհետեւ, ան նամակներով և հեռագրերով դիմած է յիշեալ հիւպատոսարանին պնդելով որ յիշեալ ժառանգութիւնը միայն իրեն կը պատկանէր և ուրիշ ո՛չ ոք իրաւունք ունէր զայն պահանջելու:

Զարմանքը և ցաւը՝ զոր զգացի հաստատելով Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան անիրաւ և յիմար միջամտութիւնը այս գործին, աւելի բուռն եղան երբ, երեք շաբաթ առաջ, կը խնդրէի Սր. Գուշակեանի, Առաջնորդ Եղիպտոսի Հայոց, միջամտել գործին և յաճախորդիս ինպատար դիմում մը ընել յոյն հիւպատոսի մօտ:

Փոխանակ խնդիրս և Հայոց Պատրիարքի Փոխանորդի իր պարտականութիւնը կատարելու, Սր. Գուշակեանը ինծի կը պատասխանէր թէ՛ նախ և առաջ պէտք էր որ յաճախորդս համաձայնէր Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան հետ, և այս, վերը յիշուած կտակին համար:

Զուր տեղը անոր կ'ըսէի թէ յաճախորդս ու է կտակ ըրած չէր, և թէ, եթէ ան կտակ մը ըրած ըլլար, ան բոլորովին ազատ էր զայն պատռել կամ ուրիշներ պատրաստել, ոչ ոք իրաւունք չունէր անոր գործերուն խառնուելու:

Զուր տեղը անոր կը յայտնէի թէ ձեր վսեմութիւնը պիտի ամչնար բանեցնել այդպիսի կտակ մը, որը, ենթագրելով որ ճիշդ եղած ըլլար, պիտի նշանակէր անամօթ կողոպտում մը ի վնաս թշուառ անձերու:

Զուր տեղը անոր կը յայտնէի թէ իբրեւ հայ եկեղեցական՝ իրաւունք չունէր ստիպել խեղճ կին մը շորթուիլ, ինչպէս կ'ընեն քրդերը Հայաստանի մէջ:

Զուր տեղը անոր կը յայտնէի թէ ան ո՛չ ձեր ծառան էր և ո՛չ ալ Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան ուսհահար գործակատարներէն մին, այս կերպով հարստացնելու համար Միութիւնը ի վնաս խեղճերու:

Զուր տեղը անոր կը յայտնէի թէ որպէս ոչ հարուստ Բարձր Հայքցի մը, ես չատ լաւ գիտէի իմ հայրենակիցներու թշուառութիւնը, բայց երբեք ո՛չ ոքի թոյլ չի պիտի տայի անոնց բարիք ընել ուղել այսպիսի կողոպտումներով:

Զուր տեղը անոր կը յայտնէի թէ Միութեան ճշմարիտ նպատակն էր աշխատիլ ազնուացնել հայերը, որպէս զի անոնք ինքնաբերաբար բարի գործեն, և ոչ թէ ազտոտ միջոցներով դրամ հաւաքել:

Մէկ խօսքով, խիստ ջանացի դայն համոզել կատարել իր պարտականութիւնը, սակայն Սր. Գուշակեան չուզեց հասկնալ այս ճշմարտութիւնները, անշուշտ մի միայն ձեզի հաճելի ըլլալու համար, վսեմաշուք...

Այժմ, ութը ամիսներու միջոցին ըրած վանազան դիմումներէս ետքը, կատարելապէս համոզուած եմ թէ՛ յաճախորդիս միակ հակառակորդը Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնն է, որուն Վարչութեան անդամները՝ ինքզինքնին զօրեղ զգալով ձեր Նախագահութեան տակ, կը յանդգնին գործել այսպիսի ոճիրներ, առանց խորհելու որ այդպիսով անոնք կը գործեն Միութեան շահերուն բոլորովին հակառակ: Եւ եթէ վստահ չըլլայի թէ ան պիտի կրնայ օգնել խեղճ հայրենակիցներուս, շատոնց հասարակութեան ուշադրութիւնը հրաւիրած պիտի ըլլայի այս կարգի անորակելի արարքներու վրայ:

Սակայն, որովհետեւ ութը ամիսներէ ի վեր հանդիսատես եմ խեղճ կնկան չարչարանքներուն, և որովհետեւ չեմ ընդունիր որ Բարեգործական Միութիւն մը այսպիսի ոճիրներ գործէ, եթէ ան յամառի, հակառակ Միութեան մասին ունեցած բարեացակամութեանս, պիտի ստիպուիմ յայտնել հասարակութեան թէ՛ ինչպիսի կեղտոտ ձեռքերու մէջ կը գտնուի Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը:

Վսեմաշուք, ըսածիս պէս, Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան Անդրանիկեան, (*) Մալէզեան, (**) կամ

(*) Այս խորամանկ վարպետորդին մօտ է Պօղոս Փաւստ Նուպարի ծառայութեան մէջ իբրեւ հսկիչ անոր Ֆարասփուրի ագարակին 60 փարա օրագանով աշխատող արաբ գործաւորներուն: Սակայն շատ չանցած, իր

սարական, Գուշակեան, Ժամկոչեան և այլն կը տանջեն
առանց ձեր զիտութեան, վատահ եմ, խեղճ կին մը եր-
կու տարիէ ի վեր, և ամէն գնով կ'ուզեն զայն կո-
ղտալով :

Հարկ չիմ տեսներ աւելի պնդել հրաւիրելու հա-
մար ձեր բարեացակամ ուշադրութիւնը ոճիրներու ծան-
րութեան վրայ զոր այս մեծ էֆէնտինները կ'ուզեն զոր-
ծել ի վնաս թշուառներու, և մեծ վնասին վրայ՝ զոր
պիտի կրէ, անտարակոյս, մեզի այնքան սիրելի Հայոց
Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը :

Եւ որովհետեւ խեղճ կին մը անօրինաբար տանջելու
չափը անցուցին, պէտք է որ միջամտէիք և բարեսէր
զործով մը սրբէիք մեծ անիրաւութիւնը՝ զոր այս էֆէն-

վարպետդիութեան շնորհիւ ան ի վիճակի եղած է,
յանախ, հազարաւոր ոսկիներ փոխ տալ նոյն իսկ Նու-
պար փառային՝ որ, սարսափած անոր հսկայաբայլ յա-
ռաջդիմութենէն եւ իր դիրքը անոր յանձնելով անոր
դիրքը ստանձնելու անխուսափելի հաւանականութենէն,
աղաչանքով հեռացուցած է զայն իր ծառայութենէն,
եւ ի վարձատրութիւն անոր բազմամեայ հաւատարիմ
սպասաւորութեան՝ անոր ծանօթ խնամքին յանձնած է
Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան Սնուկը :

(**) Մինչեւ Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան
հիմնումը՝ քրեականաւորաբար այս փաստաբանին միակ
գործը եղած է իր եւ իր Virginie ֆրոջ միջեւ «Malezian
Sœurs», անուամբ կարի լ'նկերութեան մը կազմումը՝
որուն գործերու բարգաւաճման վրայ գաղափար մը կազ-
մել տալու համար անհրաժեշտ կը սեպեմ ըսել որ յիշեալ
Malezian Sœurs կ'ստիպուէին իրենց վաճառականական

տիները գործած են ի վնաս յաճախորդիս, և արատը՝ որով աղտոտած են Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը այնքան կոպիտ կերպով:

Ասոր համար է որ, վսեմաշուք, կը խնդրեմ, հաստատելէ յետոյ խօսքերուս ճշմարտութիւնը, բարեհաճէիք դիմել Յունաց դեսպանին՝ որպէս զի յաճախորդիս յանձնէր իրեն ժառանգութիւնը: Որովհետեւ, ինչպէս որ ըսի, յաճախորդս խիստ աղքատ է և անկարող դիմանալու անվերջանալի և սուղ դատաւարութիւններու:

Խիստ երախտապարտ սլիտի մնայի ձեզի, եթէ բարեհաճէիք յիշեցնել Սր. Գուշակեանին թէ ինքը հոս,

սեւրակները Գահիրէի Խան Դասարանաց սնանկութեանց գրասենեակը յանձնել 11 Դեկտ. 1907ին, ստանալու համար 40 0/0 ով concordat մը, որ վաւերացուած է յիշեալ դասարանի վանառականական ասեանէն 5 Յունիս 1908 թուակիր վնոով մը: Ու այն օրէն, անոր այս հարպիկութեան հանդեպ խիստ հիացած եւ զգածուած, Պօղոս փաշա Նուպար՝ իր երախտագիտական զգացումները զգալի կերպով արտայայտելու համար, անոր յանձնած է Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան փարսուղարի պաշտօնը, — ինչո՞ւ կարող եւ ազնիւ հայեր Հայ Բարեգործական Միութեան մը փարսուղարի պաշտօնը գուրգուրանով եւ ձրի կատարելով քիչ մը երջանիկ զգային ինքզինքնին՝ խեղճ ազգերնուն հանդեպ այս աննշան պարտականութիւնը կատարելուն համար — որպէս զի 400 հայեր 10 նական դուրուշ ամսավարներով Malezian Sœurs ու concordatն գործադրէին ազգասիրաբար, եւ այս աննման արարածը տիրանաւ չֆնաղ ազգասէր դիւանագէտի մը համբաւին:

Ծղիպտոսի մէջ, ոչ ձեր ծառան էր և ոչ ալ Հայոց Բարեգործական Ընդհ. Միութեան մէկ գործակատարը, այլ Փոխանորդը Հայոց Պատրիարքին, այսինքն՝ հայերու, մանաւանդ աղքատ հայերու պաշտպանը :

Առիթէն կ'օգտուիմ յայտնելու ձեզի՝ թէ մէկէ աւելի անգամներ յաճախորդս ըսած է Միութեան այս Էֆէնտիներուն թէ իբրեւ հայ՝ ինքը սիրով պիտի նուիրէր Միութեան կարեւոր գումար մը, եթէ Հայոց Առաջնորդը կատարէր իր պարտականութիւնը, հարկ եղած դիմումները ընելով յոյն հիւպատոսի մօտ փութացնելու համար իր գործին կարգադրութիւնը :

Բայց կ'երեւի թէ այս Էֆէնտիները շատ հեռու են քիչով գոհանալէ, և ամէն գնով կ'ուզեն կլլել խեղճ կնկան ամբողջ ունեցածը :

Կը յուսամ, վսեմաշուք, թէ պիտի բարեհաճիք՝ ըստ ձեր սուրբական բարեսիրութեան, յաճախորդիս աղաչանքը չի մերժել, և կը խնդրեմ, ընդունեցէք բարձր մեծարանացս հաւաստիքը :

Աղեփանդրիա, 24 Հոկտ. 1914

Մ. ԹԵՈՓԻԼԵԱՆ

* * *

Ո՛չ թէ քուրդ Շէրիֆ փաշայի մը, այլ եթէ անոր ամենայետին հայրենակիցներէն մէկուն գրած ըլլաի այսպիսի նամակ մը, անտարակոյս, գոհացուցիչ կամ յոռի պատասխան մը պիտի ստանայի : Բայց այս անգուղական հայ իշխանը նամակս անպատասխան կը թողուր : Միայն թէ, շատ չանցած, անոր Աղեփանդրիոյ պէս պէս փուշտիպանները կ'սկսէին մամալ իրարու :

— Ծօ՛, աս ինչ անվախ մարդ է եղեր, ծօ՛, փայլին ալ ասանկ նամակ կը գրուի՞ եղէր...

Անոր ստրկասունն անհամար փուշտիպանները իրենց ազատասիրութեան չափը ցուցադրելէ աւելի՝ լոկ անոր հրամանով այսօր ազգային պատուիրակի տիտղոսին արժանացած, անոնց չերազած առաւելութիւններով, իսկ վաղն ալ, հաւանականարար, բարձր պաշտօններու տիրանալու յոյսերով՝ իրենց անտէր ու անօթի չուներու երախտագիտութիւնը արտայայտելու համար, զարմանալի չէ եթէ զայն իշխանացուցին: (*)

Միթէ ան քաջութիւնը չունեցա՞ւ իր հլու քրտիկարները հարկադրել հակառակ իր փափաքին և հակառակ իր կամքին կազմուած Հանրապետութեան, և ես չապշեցա՞յ, այդ առթիւ, հաւասարապէս թէ անոր այդ յանդգնութեան համար և թէ անոնց աններելի զիջողութեան համար, — Անոնք որ Գործին քանի մը Ֆրանքով չնպաստող՝ և Գործին քանի մը Ֆրանքի զեղծմամբ մնասող հայեր սպանած էին —, որով կ'ընդունէին և անմնաս ետ կը դարձնէին անոր աննման հրեշտակները:

Թէ անոր հայ իշխանի տիտղոսին և համբաւին տիրանալու դիւրութիւնը, որուն իրականացումը զարհուրելի սրբապղծութիւն մը պիտի ըլլար հայ իշխաններու յիշատակին, թէ անկէ հայ իշխանի մը շնորհքներուն ամենադոյզն նշոյլի մը բացարձակ բացակայութիւնը ցոյց տալու համար՝ ընթերցողին ուշադրութեան կեն-

(*) Պօղոս փաշա Նուպարի հայրենասիրութիւնը, պէտական մարդու կարողութիւնը եւ հայութեան մատուցած ծառայութեանց արժեքը անաչառօրէն պիտի պարգուին ուրիշ երկի մը մէջ՝ որուն հրահարակումը կախում ունի, գոնէ մասամբ, եթէ ոչ ամբողջապէս, ներկայ գրեցիկիս գնահատումն է:

Թարկեմ հայ իշխաններու գործերէն մէկ քանի օրինակներ, որոնք այնքան յստակ կերպով կը պատկերացնեն ճշմարիտ և արժանաւոր հայ իշխանը:

Չեմ ուզեր քննադատել Ներսէս Հայրապետի ի նըպաստ վաղէս կայսեր միամօր հիւանդ որդւոյն աղօթքի մը յանդուգն՝ բայց անգթօրէն անողոք մերժումը, և ոչ ալ վաղէս կայսեր, այդ պատճառով, Ներսէս Հայրապետին անմարդաբնակ կղզի մը աքսորումը՝ հակառակ իր աւագանիներու և միջազգային իրաւանց և սովորութեանց այնքան հմուտ և հնազանդ իր խորհրդականներուն բարի և իմաստուն խրատներուն՝ որոնցմով կը ջանային հանդարտեցնել դառնացած կայսր հայր մը, թէ «յօտար և ի հեռաստան երկրէ վասն որոյ յղեալ զդոսահօր Թազաւորի, և մեծի տեառն հրեշտակք են, մի՛ ինչ լիցի դոցա փնաս ի մէնջ, եթէ ոչ, մեծ պատերազմ յառնելոց է ընդ մեզ և ընդ մեծ Թազաւորն հայոց. և մեծ Թշնամութիւն ի մէջ անգանելոց է, զի ոչ եթէ նորա բանիւ մանուկն կեայր կամ մեռանէր...»: Ոչ երբեք ուրեք եղեալ է, ոչ ի մէջ Թշնամեաց ուրեք, և ոչ ի մէջ պատերազմի Թարմատար հրեշտակաց ինչ կալ և կապ և ոչ բանք, թող թէ մահ, զի ոչ երբեք ուրեք ի հնոց ժամանակաց հետէ, թող թէ այր մեծ և աւագ և աշխարհի միոյ զլուխ: Ձի Թազաւորն դոցա աշխարհին և դա, որպէս ասեն, ընդ մի համար են. և ասեն՝ թէ աշխարհն այն ուստի դոցա եկեալ են, սիրեն զայրդ զայդ և երեւելի է դա անդ...» (*) Բայց բոլորովին վստահ եմ թէ ընթերցողն ալ կ'ընդունի որ, այդ առթիւ, ի տես «բազում և անհամար գանձերու» զորս վաղէս ղրկած էր

(**) Բուզանդարան Պատմ., Դ. Դպր. Գլ. Ե.:

«վասն զմիտս հաճել թագաւորին Արշակայ», յունաց կայսեր զեսպաններուն երեսին «Քարինք բազումք ի վերայ կայսերն, և ձեր ի բերելդ. քարինք և մեր շատ կան ի թափել զատամունս նորա ի տալն, և ձեր ի բերելդ. զմեր վատթարութիւնս յս' տարայց. արդ՝ այդմ երախտեացդ ես դարձուցանեմ» (*) զտալով՝ Արշակաւանի ստակալի հեղինակը կ'ուզէր յատկօրէն ցոյց տալ, և ճանչցնել մի անգամ ընդ միշդ, ճշմարիտ հայ իշխանի մը կենսական զգացումները:

Ինչ, միթէ քրդերու աներեւակայելի խօշտանգումներով յօշոտուած մեր ա՛յնքան սիրելիներուն մէջ կը պակսէին՝ ներսէսներ, կամ թէ քրդերու մեղի հանդէպ գործած ոճիրներն ու նախատինքները տանելի՞ էին նոյն իսկ հետեւակ անարդ հայու մը համար՝ որ Պօլոս փաշա Նուպարը անամօթարար եղբայրակցեցաւ անոնց ներկայացուցիչ Շէրիֆ փաշայի հետ, և հայու թիւնը անխաճարար և բոշայօրէն ստորնացնող իր այդ անպատուութիւնը հանդիսաւորապէս վաւերացուց անոր հետ Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացուցած 29 նոյեմբեր 1819 թուակիր գնչու գրութեամբ. «Տիար Նախագահ, մենք, ներկայ ստեղծեալներս, հայ եւ քիւրտ ազգերու ներկայացուցիչները պատիւն ունինք յայտնելու Հաւատարման Վեհաժողովին, որ մեր երկու ժողովուրդները, երկուքն ալ Արիական ցեղէն, ունին նոյն շահերը եւ կը հետապնդեն նոյն նպատակը, այսինքն՝ իրենց ազատագրումը եւ անկախութիւնը:» . . . հետեւաբար մենք բոլորովին համաձայն ենք միասին խնդրելու Հաւատարման Վեհաժողովէն սեղծումը, ազգերու սկզբունքին համա-

(*) Բուզանդարան Պատմ., Գ. Դպր. Գլ. ԺԱ.:

ձայն, Միացեալ Անկախ Հայաստանի մը եւ Անկախ Քիւրճիստանի մը, . . . : Բայց ի այդ մեք կը յայննենք մեր կասարեալ համաձայնութիւնը յարգելու համար փութումնունութեանց օրինական իրաւունքները մեր երկու պետութեանց մէջ : » (*)

Բոլորովին վատահեմ թէ Բարձրդի մէջ թուանար եօղուէրսու տօրնայի հաշտեմամբ ստատեալ մի մը երկխոյն է որ անոր այդ անարդ ջանքը տոնել տուած է : Ամէն պատգաւի մէջ, ընթերցողին կը թնայ տեղնել — եւ ըմբռնել անոր հայ իշխանի տրժանտարութիւնն ու տրժէքը :

Թող չըսուի թէ ըրած ըսողատութիւնս համեմատական ըլլալէ չափազանց հեռու է :

(*) Նպասակ ունենալով միայն Պօղոս փաշա Նուպարի հայ իշխանի արժանաւորութեան ապացոյցումը, վստահ եմ թէ ընթերցողը զիս լաւ կը հասկնայ : Բայց ինքզինքն աւելի յսակօրէն հասկցնելու համար պէտք կ'զգամ յայտնելու թէ՛ յիշեալ կեղտոս գրութեան խիստ դասապարտելի պատասխանատուներն են միայն Հանգստեան Հաստատութեան Վեհաժողովի մօտ Պատուիրակութեան Նախագահ Պր. Ա. Ահարոնեան եւ իր ընկերը Տօթ. Հ. Օհանջանեան, որոնց՝ որպէս Հայաստանի մէջ ծնած, հոն սնած ու մեծցած եւ Բաւոսի դարեւաւելի հայ ցաւերով զբաղած հայերու, երբեք ներելի չէր այդպիսի զնշու գրութեամբ մեղսել հայութեան պատիւը, եւ ո՛չ թէ Պօղոս փաշա Նուպարը, որ՝ որպէս օտար հողի վրայ ծնած, ամենի բարեբերով եւ կրթութեամբ օտար հողի վրայ մեծցած մեկը, բնականաբար զուրկ էր, թէեւ չափազանց վստահաւոր խրսուիլակ Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան, իր ընկերին գիտակցութենէն :

ՀԱՅԹԵՆԻՔ, 20 ռդ Տարի, թիւ 2346:

Ահա ուրիշ աւելի փոքր հայ իշխան մը որ իր ամենատալանորական զորքերով իսկ ցոյց կուտայ հայ մեծ իշխաններու հետ ունեցած իր հարազատ ազգակցութիւնն ու սերտ նմանութիւնը :

Ո՛չ միայն իր ուժերէն անհամեմատ ասուար սլարսիկ բանակներ , որոնք իրարու հետ իր երկիրը խուժելու յանդգնութիւնը ունեցած էին Վասն ի սլարսիկ հաւատ դարձուցանելոյ զերկիրս հայոց» , ներելի խորամանկութեամբ անընդհատ օրէ անցուցած էր , այլ նաեւ , Տարօնոյ իշխան Վահան Մամիկոնեան միշտ վայելուչ կերպով սկսած էր բոլոր սլարսիկ վզուրկները՝ որոնք իր հայրենիքին հանդէպ այդպիսի նախատական հրամաններ զործադրելու կոչուած էին : Ո՛չ միայն վզուրկ Միհրանի , ի տես իր զինուորներուն քիթերով և թլփատներով լեփ լեցուն մախազին , «զի՞նչ է այդ , զրոյց տուր» հարցումին վրայ Վահան կարգաւ և ասուգիւ կը սկստմէր իր ըրածները , այլ նաեւ , երբ վզուրկ Միհրան իր ծառային տէգովը կ'ուզէր զարնել զայն , «Վահան ձգեալ զձեռն իւր ի սուրն՝ որ առաջի կայր , կտրեաց զթլփատս նորա , և եղ ի բերան նորա , և ասէ . դու ես , որ թըշնամանէիր զաստուած , և զկրօնաւորսն իմ զսիւնսն աշխարհի սպանանել տայիր : Եւ կտրեաց զքիթսն , և ցուցանէր աչացն , և պատառեալ զփորն , ետ ծառային հանել զլիարդն և դնել ի բերանն , և հարեալ զգանակն ի փորն , և ետ թողուլ ի ցից : » (*)

Իսկ երբ դժբախտ վզուրկ Միհրանի յաջորդը , վզուրկ Վախտանգ , բազում սլարզեւներով անոր կը զրկէր հետեւեալ թուղթը .

(*) Պատմ. Տարօնոյ , Յովհ. Մամիկոնեանի Եպիսկ. Գլ.Բ.:

«Քանզ և հզօր բազկիդ վահանայ սկայի, գիցն օգնա-
կանութեամբ տղջոյն»

«Ար թէպէտ և ընդ մահ եղբօրորդոյն մերոյ տրամե-
ցաք, բայց ընդ հզօր քո խնամութիւնդ զարմացայ,
Արդ ես եկեալ եմ վասն սիրոյ և խաղաղութեան, և գու-
արի եկ առ իս, և երգութիւն տալ զհարկ արքունի և կալ
հասարակ, և յառաջին պատիւն ձեր մնալ, և այլ ոչ
մտանել ի նենգութիւն»։ Ողջ լեր ի գիցն-աջոյ,» ան չէր
վարանէր անոր տալ հետեւեալ պատշաճ պատասխանը։

«Վաստ և թոյլ անձինդ վախատանգայ, և խոզ քոյոց
դասուց՝ որք զաղբս հաշակեն, ողջոյն»։

«Այլ թէպէտ ընդ մահն Միհրանայ խնդացի, բայց
ընդ անմտութիւնդ քո լացի. որ զմահն նորա լսեցեր, և
զիմ կորովութիւնս ծանեար՝ զոր ինձ ես աստուած,
զիմ՝ որդի իշխեցեր զալ ի վերայ եկեղեցւոյն աստուծոյ։
Այլ թէ սէր եկիր առնել, զկինդ ի հետ ընդէ՞ր ամէր.
միթէ որդի՞ խնդրես յերանաց մերոց. և եթէ սիրոյ
պատճառանօք եկեր, զիմ քաղաքդ է՞ր շինեցեր և ամ-
րոցս։ Այլ զիտեմ զի սուտ ես, և իբրեւ զշուռն քծնիս։
Արդ զկեանս քո առաջի մահու դիր, և յերկրէս արի ել
գնա խաղաղութեամբ, ապա թէ ոչ, զմահն՝ որ ընդ
քեզ անցանելոց է՝ զայն ամենայն երկիր տեսանէ։» (*)

Ճիշդ է թէ ան իշխանութեան կոչուած էր ուրիշ
հայ իշխանէ մը, որ ըսած էր իրեն. «Որդեակ վա-
հան, դու գիտես զաւուրս կենաց իմոյ, զի այս հարիւր
և քսան ամ է՝ որ ես պատերազմ եմ մղեալ, և սլաքով
եմ որբեալ զարիւնն ի հակատէս փոխանակ քրտանցն.
ութուռն և երեք ռազմ անձամբ իմով եմ կարգեալ և

(*) Պատմ. Տարօնոյ, Թովհ. Մամ. Եպ. Գլ. Գ.:

մղեալք Եւ այժմ ծեր եմ և դողդոջոտ, և օգնական իմ աստուած է և դու, և ոչ այլ ոք, զի որդին իմ մեռաւ երկոտասանամեայ: Եւ արդ, որդեակ, զիք զայս ի մտիքում, զի եթէ ի վերայ քրիստոնէից մեռանաւ և եկեղեցւոյ, մարտիրոս ես, իսկ եթէ ի վերայ մարմնաւոր ընչից իջանեա ի մարտ, և այն քաջութեամբ է. զի ես այլ ժառանգ ոչ ունեմ, և երկիրս քեզ եղիցի, և զաւակի քում յետ քո: Արդ, արի և զնա, և խմաստութեամբ որսազնա և սուրբ կարասկան եղիցի քեզ օգնական և պարիսպ, և ազգիք սուրբ կրօնաւորացն յաջիէ և յանկէ: » (*) Բայց տրուած ըլլալով Պօղոս փաշա Նուպարի Հաշտութեան Վեհաժողովի մօտ իբրեւ Ազգ. Պատուիրակութեան Նախագահի ծանր պատասխանատուութիւնը պատմութեան առջեւ, և անոր զիրքին կատարեալ ապահովութիւնը, իսկ միւս կողմէն տրուած ըլլալով քրդերու գործած ոճիրները և մեր արբողջ երկրին բոլորովին աւերումը անոնց ձեռքով, վստահ եմ թէ, ընթերցողն ալ կ'ընդունի որ, ոչ միայն հայ իշխան մը, — ինչ սրբապղծութիւն — , այլ նաեւ հետեւակ անարգ հայ մը իսկ, միեւնոյն պայմաններու մէջ, ոչ մէկ գնով չի պիտի ուղէր իր անմեղ սիրելիներու արիւնով արատաւորուած քուրդ Շէրիֆ փաշայի մը ձեռքը սեղմել, ձեռք՝ զոր ընկեցիկ ստրկածիններով փուշտիպանաւորուած շնորհունակ իշխանը հանգիստաւորապէս համբուրեց և ճակտին դրաւ:

Յարասքուրի (**) այս անդուգական իշխանին երակներուն մէջ նոյն իսկ հայ արեան ամենափոքր կաթիլի մը բացարձակ չգոյութիւնը մինչեւ բունը — to the

(*) Պատմ. Տարօնոյ, Յովհ. Մամ. Եպ. Գլ. Բ.:

(**) Ստորին Եղիպտոսի մէջ գիւղ մը: (Եւսեփ)

hilt — հաստատելու համար, աւելորդ չեմ համարէր հաս-
ցաւորութիւն ուրիշ հայ իշխաններ, մանուկ մը և աս-
րէց մը, հայաստանց ? ! հակայ պատմագրին վկայու-
թեամբ :

Թէև ինքն իսկ չէր հաւատար իր ասիրտաւ ձեռ-
նարկներուն յաջողութեան, 'քանի որ ինքն էր որ ըսած
էր Աղուանից Ուսնայր թագաւորին, Պարսից Շապուհ
արքայէն հայ բանակին հետ չափուելու շնորհը խնդրած
և ասացած ասեմն. «Աստ արկէր զգաղիս զիրկս, բայց
թէ ժողովել կարիցես, մեծ զարմանք իցեն, » (*) սակայն,
հակառակ իր թերահաւատութեան՝ և այնքան ստակալի
պարտութեանց՝ պարսիկ բանակը վերապիտ հայաստանի
վրայ կը քալէր անշնորհ Մերուժանի առաջնորդութեամբ :

Մանուէլ Մամիկոնեան ապարապետի ընդհանուր
հրամանատարութեամբ հայերը կը պատրաստուէին անդամ
մը եւս վանելու իրենց յամառ թշնամին : Այդ առթիւ
«զտիկինն Արշակունի հանդերձ մանկամբքն Արշակաւ և
Վաղարշակաւ զնոսա և զիւրեանց կանանին ընդ նոսա
արձակեալ, յամուր յուղարկէին ի լեառն մեծ՝ որ ան-
ուանեալ կոչի Վարադ : Եւ զմանուկն Արտաւազդ, որդի
Վաչէի, ընդ կանանին տայր հրաման երթալ Մանուէլ
իսկ նա ոչ հաւանէր, չառնայր յանձն : Եւ էր նա ի տիոց
տղայ, և ըստ մանկութեանն օրինի, ըստ կրօնից հայոց՝
որպէս օրէն էր՝ զգլուխ մանկասոյն սոյնպէս ի ժամանա-
կին գերծեալ էր զգլուխ մանկանն Արտաւազդայ, և
ցցունս էր թողեալ և գէս արձակեալ : Ապա իբրև ոչ հա-
ւանեցաւ նա ընդ կանանին երթալ, մտրակ ի վեր
առեալ Մանուէլի՝ տանջէր զմերկ գլուխ Արտաւազդայ :

(*) Բուզանդարան Պատմ., Դպր. Ե., Գլ. Դ. :

հիմա իւր, անդ թագաւորն Արշակ և անդ Վարդանդուխտ
կին թագաւորին, և անդ ամենայն աւագք և մեծամեծք
և նախարարք Հայոց այր և կին առ հասարակ ամենայն
երեւելի մարդիկ, ապա երաց Մանուէլ զամենայն զամ-
դամս իւր առ հասարակ առաջի ամենեցուն, մերկացաւ
և եցոյց զի քան զգրամ խայծ ոչ գտանէր ողջ ի մարմնի
նորա՝ զոր խոցեալ էր ի պատերազմի. զի յառնի յան-
դամսն աւելի քան զյիսուն սպի կայր ի վերաց, և զայն
անդամ բացեալ առաջի ամենեցուն ցուցանէր: Սկսաւ
լալ, և ասել՝ թէ ես ի մանկութենէ համակ սնայ ի պա-
տերազմունս, և մեծաւ քաջութեամբ զամենայն վերս
յանձն իմ առի. և ընդէ՞ր ոչ եհաս ինձ մեռանել ի պատե-
րազմի, քան զօրէն անասնոյ մեռելոյ եղէ: Զի լաւ էր
ինձ եթէ ի պատերազմի մեռեալ էի ի վերայ աշխարհի, զի
մի՛ զեկեղեցիս և մի՛ զուխտ Աստուծոյ առ ոտն կոխի-
ցեն: Սակայն ի վերայ Արշակունեաց բնիկ տերանց աշ-
խարհիս, և ի վերայ կանանց և ի վերայ որդւոց մերոց,
և ի վերայ աստուածապաշտ մարդկանս և ի վերայ եղ-
բայրութեան ընկերութեան (*) և մտերիմ բարեկամութեան
զի՞ էր թէ հասեալ էր ինձ մեռանել, թէպէտ շատ զանձս
յանդուգն վարեցի, զվատթար մահս մահճացս եհաս ինձ
մեռանել: » (**)

(*) 'Իիսմամբ կը շամփրեմ այս բառը՝ որպէս զի
ընթերցողը աւելի յսակօրէն տեսնէ անոր գոյութիւնը եւ
անոր իմաստին կարեւորութիւնն ու արժեքը իր հարա-
զաս նսխնեաց հով, Ռուսներէ, Մարաներէ, Գարլ
Մախերէ եւ անոնց հետեւող արդի իր կարգ մը շաղ-
փաղփ հայրենակիցներէն դարեր ու դարեր առաջ:

(**) Բուզանդարան պատմ., Դպր. Ե., Գլ. ԽԴ.:

Իրենց մտայնութիւնն ու նկարագիրը այնքան յատկանշանականօրէն պատկերացնող «ըստ խողի հարսնացիւի», կոյաջուր բաղանիք» (*) հայ հին առակի համեմատութեամբ անոր խոհերական փուշտիպանները, վարձկան ճաղփակիրներու հոգերով տարուած, իշխանացնեն զայն որչա՛փ որ կ'ուզեն, բայց ես, միշտ հաւատարիմ ե հնազանդ հայրենի սովորութիւններուս՝ չեմ թոյլատրէր արատաւորել հայ փառքերու շարքը, ու արդարաբար կը պսակեմ զայն հայուհեանս:

(*) Փարպեցի, Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան:

ԳԼՈՒԽ Է.

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԿԵԱՆՔԷ

Կը յուսամ թէ մասնաւոր նայ զաղութի մը մասին ըսելիքներս չի պիտի իշխեն տկարացնել ղիառղութիւններու կարեւորութիւնը ընթերցողիս աչքին, տրուած ըլլալով որ մօտաւորապէս 15000 հոգինոց այս հսկայ զաղութը՝ կազմուած երկրին ամէն կողմերէն Եգիպտոս ապաստանող հայերէ, կատարեալ կերպով կը ներկայացնէ ամբողջ հայութեան մանրանկարը, անոր չքնաղ յատկութիւններով և յոռեգոյն թերութիւններով:

Շնորհիւ անդլիական գրաւման և միջանգային խել մը առանձնաշնորհումներու — ոսմնձդական ընդունուած իրաւունքներ — խաղաղ ու նպաստաւոր երկրի մը այս զաղութին կատարելապէս անկախ հանրային կեանքին հետեւողը, կամ այդ կեանքը ուսումնասիրողը, իսկոյն և առանց դժուարութեան պիտի տեսնէր անոր կորովի կենսունակութիւնը, բայց, աւա՛ղ, միշտ անուանօրէն կաշկանդուած գէշ ու ալէտալից թերութիւններով՝ որոնց հանդէպ մեր նախանձախոց թշնամիները առանց վարանելու իրաւունք պիտի ունենային հրճուանքով ամբացընելու իրենց վնասակար կարծիքները մեր մասին: Իսկ եթէ այնքան սուղ գնով ազգային ազատութեան ձգտող ժողովուրդի մը այս խոշոր հատուածին քաղաքակրթեալ անկախ ազգերէ անկախադոյն վիճակի և պայմաններու մէջ անցուցած վերջի քառորդ դարու հանրային կեանքէն հետեւցնենք այդ ժողովուրդին անկախ ապրելու

կարողութիւնն ու ընդունակութիւնը, ցատով ու դայ-
քոյթով է որ կ'ըսեմ, թէ միայն և միմիայն շնորհիւ հա-
յուտիճներու՝ որոնք անդադար խափանած են անոր լոյսը,
քաղաքացիական դատարարակութիւնը և ազգային առա-
քինութեանց զարգացումը, արդիւնքը պիտի ըլլայ բա-
ցարձակ յուսախաբութիւն:

Մինչև 1895-1896 թւով խիստ ցանցառ այս զաղու-
թը ընդունայն փայլած է կարգ մը հայ փաշաներով՝ ո-
րոնք տիրապետած են անոր որպէս ճշմարիտ միապետ-
ներ, այսինքն՝ որպէս քուրդ սերեպէյիներ:

Այդ թուականէն սկսեալ թրքական ջարդերէ ճողոպ-
րած հայերու հոծ բաղմութիւն մը կուգար ստուարացնել
Փահլրէի և Աղեքսանդրիոյ հայ հասարակութիւնները՝
որոնք, շատ չանցած, կուղէին ժողովրդական հսկողու-
թեան ենթարկել, դպրոց, եկեղեցի և ազգային կալ-
ուածներ, ըստ Ազգ. սահմանադրութեան օրէնքներուն:

Սահմանէս դուրս է պատմել հոս միշտ եզրապտական
ռատիկանութեան միջոցաւ զսպուած անհամար կռիւնները
որոնք տեղի կ'ունենային այն օրէն սկսեալ ընդմէջ ժո-
ղովուրդին և հայուտիճներու՝ Սահմանադրութեան տար-
րական սկզբունքներու յարգումի և զործադրութեան
շուրջը, և որոնք կ'արդիւնաւորուէին հայ փաշաներու
և հայ բոշաներու և հայ զնչուներու (*) համհարզակցու-
թեամբ միայն:

(*) Իր «Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց»ի մէջ (թիւ 30)
զնչուները եւ բոշաները իրարմէ զանազանելու համար
Վիիւսան կ'ըսէ թէ, «յեսինֆս. ֆրիսոնեայֆ են կրօնիւֆ,
լեզուաւ եւ բարուֆ հայամերձֆ:» Բայց ըս իս, անոնց
իրարմէ ունեցած տարբերութիւնը այնքան անզգալի եւ
աննշան է որ չէր արժէր անդրադառնալ այդ մասին:

Բայց որպէս զի ընթերցալը յասակագոյն զազափարը
առնենայ հայու արձնեբու, հայ-բոշանեբու, հայ-գնչու նե-
բու, անոնց խաղցած դերին՝ և անպատմելի գնով ազա-
տութեան ձգտող ազգի մը բոլորովին անկախ միջավայրի
մը մէջ ապրող կարեւոր մէկ հաստատմի քաղաքացիութե-
ական և քաղաքացիական զարգացման աստիճանին վրայ,
հաս կը դնեմ Թարգամ Եպիսկ. Գուշակեանի Առաջնորդու-
թեան հաւատարիմ պատկերը՝ որ հայելին է եզրպատահայ
կեանքի էն նախանձելի շրջանին։

Մանաւանդ Աղեքսանդրիոյ հայ հասարակութիւնը,
յոգնած, ձանձրացած և զղուած բոլորովին ի գուր այն-
քան ի երկար ատեն բողոքելէ, պայքարելէ և կռուելէ
Ազգ. Սահմանադրութեան անթերի գործադրումին հա-
մար, եզրպատական ոստիկանութեան շնորհիւ անգամ մը
եւս տեղի տուած էր հայու արձնեբուն՝ որոնք իրենց պե-
տին բարձր հովանաւորութեան տակ ուղածնուն պէս կը
բանեցնէին դպրոց, եկեղեցի և ազգային կալուածներ՝
երբ, 1913ին այս եպիսկոպոսը Եզրպատաս կը հասնէր իր-
եւ ացելու հովիւ։

Ազգային նիւթական և բարոյական շահերը և հա-
րըստութիւնները փարատող այս բորենիները երբ կ'ա-
պահովուէին թէ այս եպիսկոպոսը իրենց ուղած մտրուկն
էր, Առաջնորդ կը կարգէին զայն Եզրպատահայոց։

Իրերու այս անցուդարձին բոլորովին անտարբեր —
եզրպատական ոստիկանութեան շնորհիւ — հանդիսատես
Ժողովուրդը պահ մը կ'ուրախանար՝ յուսալով որ ի վե-
րուստ իրեն պարգեւեալ նորընծայ Առաջնորդը իսկոյն
Թեմական Ժողովոյ օրինաւոր ընտրութեան պիտի ձեռ-
նարկէր իր հսկողութեան ենթարկելու համար դպրոց,
եկեղեցի և ազգային կալուածներ, մաքրելու համար
Augiasի ախոռներէն շատ աւելի աշտոտ կաղալը։

լուծանքը՝ ի նպատակով կառավարող մեր թշուառներուն, և իրեն ի նպատակով եպիսկոպոսական մասնիկներ՝ որոնց էն վարնոցը պիտի դառնար քար գայթակղութեան եղիպտահայոց գլխին :

Եղիպտոս վերադարձին՝ որպէս թէ ինքը եղած չլար հրապարակաւ և հանգիսաւ որպէս «յանուն Ս. Երրորդութեան պաշտօնէս հրաժարեալ եմ» յայտարարողը, փաշային և իր փուշտիպաններուն հրամանով վերստին կը փոխուէր Առաջնորդի, աւելի լաւ կերպով շահագործելու համար, անոնց հետ, հայութեան դժբախտութիւններն ու ցաւերը : Այս նպատակով էր որ ան կը հովանաւորէր և կ'օրհնէր հայու տիճներէ կազմուած «Ազգային Միութիւն» մը՝ որ կ'սկսէր շահագործել կօկօներու անմտութիւնը, կը բանար խումարխանա մը հասոյթին 100ին 20ը Առաջնորդին յատկացնելով, և որ պիտի ցկնէր հայրենասէրներ, քաղաքագէտներ և դիւանագէտներ հայութեան գլխին միայն հաշտեցներ հիացնելու համար :

Հանգէպ այսպէս կազմակերպուած մարմնի մը, և երկրին մէջ տիրող պատերազմական վիճակին պատճառով, ստիպեալ՝ ժողովուրդը կը մնար բոլորովին զգուած և անտարբեր :

Եւ երբ ան, խարդախ և խաբեբայ շարժընդերու պատերազմի միջոցին վաստկած ոսկիներու շնորհիւ, (*)

(*) Խիս ցաւալի էր ընտրութեանց առթիւ Աղեքսանդրիոյ եկեղեցիին բակին մէջ պարզուած տեսարանը՝ ուր երեկուան խարդախ սնանկներ, «որոց կարի յոյժ համարեմ աղսեղի նշանակել գրով զանուանս», դրամով լեցուն տպրակները օդին մէջ շարժելով կը զռային : «Ո՞վ փուռ չալ կ'ուզէ . . . : »

կ'ապահովէր թեմական ժողովոյ անդամները՝ հագաւարու-
թեանը յանձնուած քենիին Սիտի-կապըրի ճեպնթացին
տակ ուռած պորտին պայթուցովը արդէն այնքան կեղ-

Եւ այսպէս արժադրուած թեմական ժողովոյ մը օրով
երբեք զարմանալի չէր որ Մուշեղ Եպ. Սերոբեանը, որ
իր շխտի զեղզեկի պօռոտախօսութիւններով, «թէ ինքը
Կիլիկեան զօրացուցած էր լաւ զինուած որսորդական
խմբերով՝ որոնք փաշային մէկ հրամանին կ'ապաստէին
ապստամբութեան դրօշը պարզելու եւ անկախութիւն
հռչակելու համար,» մեծապէս պատճառ եղած էր 1909ի
Կիլիկիոյ ջարդերուն՝ որոնց միջոցին կը յայտնուէր, որպէս
քաջ հովիւ իր փախուստին հետ, թէ չախմախշը հրացան
մը իսկ դրած չէր խեղճ ժողովրդին ձեռքը. որ 1909էն
մինչեւ 1916 շրջած էր Եգիպտոս, Եւրոպա եւ Ամերիկա
որպէս գնչու խաչագող բախտախնդիր եւ սիրացած
«Վեղարաւոր Սրիկայ» սիսդոսին. որ 1916ին բարձրա-
գոյ յայտարարած էր թէ կ'ուզէր կամաւոր ըլլալ Légion
Arménienneի, բայց որպէս հոգեւոր հովիւ զացած էր
շահագործել Միջագետք տարագրուած մեր սիրելիներու
թուառութիւնը՝ սիրանալու համար 15,000 ոսկիի.
զար հաստատուէր ազատ համարձակ եւ հրնուանով
Ադեֆսանդրիոյ Savoy Palace Hotelը եւ պօրսանխութիւն
ընէր. եւ երբ անկէ պահանջուէր թուառներու ի նը-
պաստ ստացած դրամներուն հաշիւը, պատասխանէր.
«Թող Ահարոնեանը իր ունեցած դրամներուն հաշիւը
սայ՝ որ ես ալ իմ ստացած դրամներու հաշիւը սամ,»
նիւզ այն գնչու զինուորին պէս որ՝ տղանցքի մը միջո-
ցին, երբ ընկերը կ'ըսէր իրեն շիտակ դնել ոտքը, սպան
ցոյց տալով կը պատասխանէր. «Հասան խօյսուն, պէն
տէ խօյսայրմ... :»

տոտ դէմքը աղաւտած ղեղծասուն և տամկասուն թափշ-
որդիի մը. սիրողին աջակցութեամբ մեռած ամուսնոյն
դիակը ջրհորին մէջ պահող և անոր անկողնոյն մէջ
պառկեցուցած կօկօյի մը խոսքով, հօնայե մը վաւերաց-
ուած, զայն կողոպտող խալիֆախի մը բինին՝ որուն,
կոյր Կեսարացի մը շորթած ըլլալուն համար, առանց
ազդու միջամտութեանս, մայրը շատոնց լացած պիտի
ըլլար. ուսուցչուհին վարձքը սեղանին ետև բռնած ձախ
ձեռքին մէջ՝ աջ ձեռքին ցուցամատը պորտին ուղղած
անոր «կ'ուզե՞ս» աղաղակելուն համար խայտառակուած
թերզիի մը. ամենուն սիրայօժար իգացող, բայց ձեռքէն
ազատելու համար հապարայով փախչող կնկան մը տազը
հրեշտակագործ Խայսերցիի մը. քանիցս խարդախ սնան-
կութեամբ չհարստացող՝ բայց մեր որբերուն յատկաց-
ուած դրամին շնորհիւ ամենուն «ութ հազար ոսկինոց»
թղթապանակը ցոյց տուող սահաբնիի մը. ազգային Սահ-
մանադրութեան յարգումը պահանջող ժողովուրդը արապ,
յոյն և թուրք թրանվայններու ջոխրով զսպող և այդ
պատճառով սատակը ազգային յուղարկաւորութեան ար-
ժանացածի մը վարչութեան տակ գտնուող հաստատու-
թենէ մը իբր գող վռնտուող բողայր եղբօրը. բին օղլու
բինի մը մեղսակցութեամբ 88 տարեկան հիւանդ և զա-
ռամած հայ պառաւ մը շորթող կոյադէմ և ճապոտ աչ-
քերով Խըյարի կտորի մը (ծաւի խօսնակ փուշտիպան) որ
կարենար հանգուցեալներու «ստորագրութիւնները կրող
զրերու շնորհիւ» անոնց ողորմելի ժառանգորդներէն «յետ
մահու նուէր»ներ ժողովել. — կը բաւէ, նողկանքը կ'ար-
գիլէ զիս յառաջանալ —, 7 Սեպտեմբեր 1918 թուակիր
«պաշտօնական յայտարարութեամբ» կը բարեհաճէր իմա-
ցընել հասարակութեան թէ, «տեղական ազգային գոր-
գոց ներդաշնակ և արդիւնաւոր ընթացքին համար որո-

շած էր,» վերջապէս, «Ազեքսանգրիոյ Թեմական Ժողովոյ
 քանակինգ աշխարհական անդամներու ամբողջական ընտ-
 րութիւնը կատարել:» Այդ առթիւ կը յայտնէր թէ ընտ-
 րող են, ի միջի այլոց. «Բ. այն ազգայինները որոնք
 բնիկ են, կամ ընտանեօք երեք և առանց ընտանիքի
 հինգ տարիներէ ի վեր եղիպտոս հաստատուած:» (*)

«Գ. Ազգային տուրքի նուազագոյն բաժինը եղող
 10 դահ.ի վերջին հինգ տարիները և կամ «Հայրենիքի
 Տուրք»ին տարեկան նուազագոյն (60 դահ.ի) մասնակ-
 ցութեամբ 5) դահ. ը վճարած են արդէն:»

Տրուած ըլլալով որ վերոյիշեալ «սպաշտօնական յայ-
 տարարութիւն»ը լրբօրէն Առաջնորդին բազմամեայ լղբը-
 ճուկ տեղեկիւնի սպաշտօնավարութիւնը արդարացնող կամ
 մեղմացնող բառ մը իսկ չէր պարունակէր:

Տրուած ըլլալով որ, ո՛չ միայն հինգ, այլ քանի մը
 անգամ հինգ տարիներ ազգային տուրքերու ոչ-հատուց-
 ման պատասխանատուն ինքը, Առաջնորդն էր, հետե-

(*) Ինչպէ՞ս, ընթերցող, երբ մեր հայեցնակիցներմ
 մէկ երկու տարի ո եւ է փառափառք երկրի մը մէջ բնա-
 կելով կրնան, առանց դժուարութեան, նոյն երկրացի
 դառնալ եւ վայելել ազա՞ս փառափառքներու բոլոր իրա-
 ւունքները, որոնք այլապէս յարգի են՝ քան ստուկ հա-
 յու մը իրաւունքները, միթէ բացարձակապէս typique
 չե՞ն հայուսնութեան գոյութիւնը պատշոնապէս խոստովա-
 նող այս օրէնքը, որ իր մէջ կը խօսեցնէ մեզի ուղղուած
 բոլոր զրպարտութեանց արդարացումը: Միթէ բոլորովին
 յիմար եւ մեզի հանդեպ բարեգութ չե՞ն Լօթիներ՝ որոնք
 անտեսած են մեզի ուղղած իրենց ամբաստանութիւնները
 բացարձակ կերպով հաստատող այսպիսի սուր զեմքեր:

ւարար, ներելի չէր հինգ տարիներու տուրքերու միա-
նուագ վճարումին պահանջումով ստիպել ժողովուրդը
վիժուկ թեմական ժողով մը արտադրել:

Տրուած ըլլալով որ Ազգ. Միութիւն կոչուած Մար-
մինը կազմուած էր առանց ժողովրդին հաւանութեան
պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսացող անխիղճ բախտախըն-
դիրներէ, և այդպիսի Մարմնի մը որոշումին յարգումը և
գործադրութիւնը, բոլորովին հակասահմանադրական,
կը զօրէր ամրացնել կուրութիւնը և տգիտութիւնը ժո-
ղովրդի մը՝ որ այնքան կը տառապի միայն և միայն իր
քաղաքացիական իրաւունքներուն և պարտականու-
թեանց բոլորովին անգիտակ ըլլալուն համար, հակառակ
հայրենակիցներուս օգտակար ըլլալու անկարողութեանս՝
Ընտրական ժողովոյ Նախագահին կ'ուղղէի հետեւեալ
գրութիւնը:

Արժանապատիւ Տ. Ռուբէն Քհյ. Գաբրիկեան

Նախագահ Ընտրողական ժողովոյ

Աստ

Արժանապատիւ Քահանայ,

Շաբաթներ առաջ երբ իմացայ որ մեր Ս. Առաջ-
նորդը որոշած էր վերջապէս Աղեքսանդրիոյ թեմական
ժողովոյ ընտրութիւնը կատարել, անպատճառ սուրբ հո-
գիէն դրդուած, փառք տուի Աստուծոյ որ բարեհաճած
էր տարիներ առաջ ժողովրդէն սքանչելապէս փառատրուած
մեր Ս. Առաջնորդին խելքը տուն կանչել, թէև քիչ մը
չափազանց ուշ, բայց երբ Ընտրողական ժողովոյ պաշ-
տօնական յայտարարութիւնը ստացայ, նշմարեցի որ չա-
րաչար խաբուած էի, որովհետև, անոր պարունակու-
թիւնը՝ ուր կը տեսնուին ժողովրդին իրաւունքներուն

քոնաքարումը և կապտումը այնքան հաստ պարաննե-
րով, ցոյց տուաւ ինծի թէ մեր Ս. Առաջնորդը այնքան
ալ սթափած չէր տակաւին :

Արդարեւ, ինչպէ՞ս, որո՞ւ հրամանաւ յանդգնած էք
փաստաբաններու ընտրողի և ընտրելիութեան անպայման
իրաւունքները սրբել Ազգ. Սահմանադրութենէն :

Ինչո՞ւ, որո՞ւ հրամանաւ յանդգնած էք ստորագա-
սել անհամար հայերու ընտրողի և ընտրելիութեան իրա-
ւունքները Ազգային և «Հայրենիք»ի տուրքերու կան-
խապէս վճարման :

Գոնէ մեր Ս. Առաջնորդին տարիներ առաջ իր ա-
ներասան ընթացքին համար ժողովրդէն հանդիսաւորա-
պէս խայտառակուելէն ետքը՝ դարձեալ ժողովուրդն է
յանցաւորը եթէ ան մերժած է ազգային տուրքի հա-
տուցումը ապօրինի և անիրաւ Վարչութեան մը :

Եթէ իրօք Ազգին նիւթական շահերը կը պաշտպա-
նէք, միթէ պատասխանատուները մեր Ս. Առաջնորդը և
իր փուշտիպանները չե՞ն. ի՞նչ մտայնութեամբ չարա-
գործները ձգած՝ ընտիր հայերու իրաւունքները կը
կապտէք :

Գալով «Հայրենիքի տուրք» ըսուածին, եթէ ան ելած
է մեր Ս. Առաջնորդին և իր փուշտիպաններուն խելա-
պատակէն, ինչպէս քիչ մը վերը ըսուած է, գոնէ տա-
րիներ առաջ մեր Ս. Առաջնորդին ապօրինի և անիրաւ
ընթացքին պատճառաւ ժողովրդէն այնքան վայելուչ կեր-
պով նախատուելէն ետքը անոնք երբեք իրաւունք չեն
ունեցած այդպիսի տուրք մը հաստատելու: Իսկ եթէ այդ
տուրքը ելած է «Եզիպտոսի Ազգ. Միութիւն» կոչուած
clique ին խելապատակէն՝ դարձեալ անիրաւ էք ձեր պա-
հանջքին մէջ, որովհետեւ, նախ դուք շատ լաւ գիտէք որ

«Եզդիպատոսի Ազգային Միութիւն» ըստւածը, հակառակ իր տիտղոսին, կազմուած չէ համայն եզդիպատահայ հասարակութեան հաւանութեամբ և կամքով, այլ նա կազմուած է մէկուկէս կուսակցականներէ և իրենց ամենատարրական իրաւունքներու և պարտականութեանց գիտակցութենէն բոլորովին զուրկ միամիտներէ, անմիտներէ և պզտոր ջուրի մէջ ձուկ որսացողներէ։ Ու յետոյ, տարիներէ ի վեր ժողովուրդը անիրաւաբար զրկուած ըլլալով իր օրինաւոր ներկայացուցիչներէն, մեր Ս. Առաջնորդը և իր փուշտիպանները երբեք իրաւունք չեն ունեցած վաւերացնելու կամ ազգայնացնելու այդպիսի sketkayakal ան տուրք մը։

Հսէ՛ք, կը խնդրեմ, գործելակերպնիդ քուրդ պէյէրու ըրածէն տարբերութիւն մը ունի՞ արդեօք։

Եթէ մեր Ս. Առաջնորդը անկեղծօրէն կը փափաքի «տեղական ազգային գործոց ներդաշնակ և արդիւնաւոր ընթացքին», պէտք է մէկդի դնէ փաւստոս Բուզանդացիի յիշատակած համբաւաւոր Յովան Եպիսկոպոսի սկըզբունքները և հրաւիրէ բոլոր ազգայինները իրենց ազատ քուէարկութեամբ ընտրել իրենց վստահութեան արժանի ներկայացուցիչները՝ որոնք միայն իրաւունք պիտի ունենան տուրքեր դնելու և գանձելու։

Մեր Ս. Առաջնորդը և իր փուշտիպանները անշուշտ այն համոզումը ունին՝ թէ իրենց ապօրինի և անիրաւ հրահանգները յարգողները ընտիր, իսկ անոնց դէմ ըմբոստացողները յոռի հայեր են։

Որպէս զի, պարզ օրինակ մը, ձեր աչքերով տեսնէք թէ որչափ կը սխալին մեր sketkayakalները, բացէ՛ք ձեր տոմարները և տեսէք թէ արդեօք ձեր ուզած կերպով ընտրողի և ընտրելիութեան իրաւունքներ ունէ՞ին այն հարիւրաւոր կամաւորները՝ որոնք իրենց կեանքի գնով

ցոյց տուին թէ ձեր ուզած կերպով ընտրողի և ընտրելիութեան իրաւունքներ վայելողներէն աւելի ընտիր հայեր էին և որոնցմով այնքան կը հպարտանաք դուք :

Գիտե՛մ, այս յստակ խօսքերը չի պիտի հասկնաք, բայց վստահ եղէք — ներեցէք համարձակութեանս — որ ձեր օգտին համար միայն յանձն առի այս թուղթը մրտելու յոգնութիւնը, որովհետեւ, ես շատո՛նց հաւկ եղածը ըրած եմ տաճիկներու ինծի շնորհած՝ բայց հորթմիտ հայերու ձեռքով կրճատուած իրաւունքներուս վրայ :

Աղեփս. 14 Հոկտ. 1918

Մ. ԹԵՈՓԻԼԵԱՆ

Ահա վերոգրեալ գրոյս պատասխանը.

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

Աղեփս., 25 Հոկտ. 1918

ԴԻՒԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ

Թիւ 376

Մեծապատիւ Տիար Մ. Թեոփիլեան

Աստ

Ընտրական ժողովոյ ուղղած ձեր 14 Հոկտեմբեր ամսաթիւ նամակը յանձնուած ըլլալով Քաղաքական Ժողովոյ, ներկայիւս կուղանք, որոշմամբ նոյն ժողովոյ, նախ դիտել տալ ձեզի թէ՛ ըստ Սահմանադրական 65րդ յօդուածի տրամադրութեան, անձնական արժանեօք ընտրողութեան իրաւունք ունեցողներն են՝ «Արքունի Դիւաններուն և Տէրութեան ուրիշ պաշտօններուն մէջ զտնուողները, վկայեալ բժիշկները, օգտակար գրքերու

հեղինակները, (*) դպրատանց ուսուցիչները և ազգին օգտակար ծառայութիւններ մատուցած անձինք : »

Արդ, դուք որ, ազգային ոչ մէկ տուրքի մասնակցած էք և ոչ ալ ազգին ու է օգտակար ծառայութիւն մատուցած՝ իրաւունք չունիք և չէք կարող ունենալ ընտրող և ընտրելի ըլլալու :

Գալով ձեր վերոյիշեալ նամակին պարունակած նախատինքներուն, Քաղաքական Ժողովը այսու կը պահանջէ որպէս զի, թուականէս մինչև ութն օր, յետս կոչումով մը զղջում յայտնէք ձեր այդ զրութեան համար, առանց որոյ ձեր այդ նամակին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը պիտի յանձնուի տեղւոյս Սառն Դատարանաց փաստաբանական կաճառին նկատառման ու յետոյ պիտի տնօրինուի պարտ ու պատշաճը :

Մնամք աղօթարար

Առաջն. Փոխանորդ Աղեքսանդրիոյ

(Usnraqr.) ՌՈՒԲԷՆ ՔՀՅ. ԳԱԲԻԿԵԱՆ

Ի հարկէ, չէի կրնար առանց պատասխանի թողուլ այս նամակը, հետեւաբար կ'ստիպուէի հետեւեալ լուսաբանութիւնը տալ Ս. Առաջնորդին.

(*) Անտո՛ւես, ընթերցողը չի պիտի կարծէ թէ Աղեքսանդրիոյ մէջ, իբր հեղինակ՝ ընտրողի եւ ընտրելիի իրաւունքը վայելելու համար ուզած եմ այս տղերք գրել, որովհետեւ, ինքն ալ գիտէ որ միայն «լէ լէ, լէլէ խապանէ, խասըմ փաշա մէյսանէ,» կամ «աղջիկ մ'ելլէր փեններէն, մէսէս կ'ուզէ իննիրէն» ական գրականութեամբ պարապողներուն յասկացուած է սոյն պատիւը եգիպտահայ Առաջնորդարաններու հով :

Շնորհազարդ Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակեան

Առաջնորդ Եպիսկոպոս Կոնստանտին

Աստ

Շնորհազարդ Ռախունակ,

Ներկայիւս կը պատասխանեմ 25 Հոկտ. 1918 թւա-
կիր ձեր 376 թիւ խաժարանութեան:

Այլթուեանի ժառանգական խնդրոյ առթիւ, (*) մօ-
տաւորապէս չորս տարի առաջ, ձեր արձակած ձայնար-
կութիւնները — «Այդ ժառանգութիւնը Բարեգործակա-
նին կը պատկանի,» մինչդեռ Բարեգործականական սոս
վզրկիկ մը երկու տիւրէկ միայն կը պահանջէր, «Երկու

(*) Որովհետեւ վերջին անգամն է որ կը յիշուի Ալ-
թունեան ժառանգական խնդիրը, ընթերցողին հետա-
րհրութեան գոհացում տալու համար՝ հոս կը դնեմ անոր
վերջին փուլը:

Երբ, իբրեւ արտակարգ լիազօր պատուիրակ Հայ
Հանրապետութեան՝ Պ. Ա. Խաչիսեան Եպիսկոպոս կ'այցե-
լեր, 17 Օգոս. 1920, պատմելու համար Եպիսկոպոս Կոն-
ստանտին անվերջանալի սանջանքները, զոհողութիւն-
ները, շարշարանքները, մարտիրոսութիւնն ու հերոսու-
թիւնը որոնց շնորհիւ Անոնք կրցած էին հիմնել Հանրա-
պետութիւնը, Այրի Տիկին Ա. Աղլաղանեան, ծնեալ Ալ-
թունեան, անոր կը ներկայանար իսկոյն՝ պատմելու հա-
մար իրեն դէմ գործադրուած հայ փաշաներու, Եպիս-
կոպոսներու եւ Էֆէնտիներու ընթերցողին արդէն ծանօթ
բոլոր հերոսութիւնները, զրկանքներն ու անիրաւութիւն-
ները՝ որոնց ենթարկուած եղած էր ամբողջ պատերազմի
միջոցին, եւ կը խնդրէր որ իր լիազօր պատուիրակի

հազար ոսկին քիչ փարա է, ախպար,» «Աղքատ կինը
անանկ գլխա՞րկ կը գնէ» — զիս քաջապէս վստահացու-
ցած էին թէ զուք հայ նովպետի մը պարտաւորութիւն-

հանգամանգով միջամեք իր գործին՝ փութացնելու հա-
մար անոր կարգադրութիւնը, խոսանալով անոր տա-
մադրութեան սակ դնել կարելու գումար մը :

Պ. Խաշիսեան կը հետաքրքրուէր այս խնդրով եւ կը
խնդրէր որ գրաւոր ներկայացուէր խնդիրը իրեն : Իր
ցաւերուն մօտալուս վախճանը տեսնողի մը յոյսերով
կինը իսկոյն գրաւոր ալ կը կրկնէր իր խօսքերը : Բայց
կ'երեւի թէ սասկած հաշիշճիներու հոգեհանգստներու
պատճառութեանց ու արարողութեանց հոգերը — որպէս
թէ հաշիշճի մը հոգին հանգստի պէտք ունեցած ըլլար,
այն ալ Գուճակեանի մը ըրած, թէ եւ Պ. Խաշիսեանի
ներկայութեան, յանձնարարութեամբ — բանի մը վայր-
կեան իսկ պարապ չի ձգեցին Պ. Խաշիսեան՝ որ գոնէ
պատասխան մը տար այս հայ կնկան : Եւ երբ, անոր
Եգիպտոսէն մեկնումին օրը, կինը մեծ դժուարութեամբ
անոր կը ներկայանար պատասխան մը առնելու համար,
Պ. Խաշիսեան կը յայտարարէր թէ ինքը գործը մի կարող
դիւանագէտի — Պ. Պուճուկեանի թէ Ճուճուկեանի, լաւ
չեմ յիշէր — խնամքին յանձնած էր : Հետաքրքրուելով
այս ականաւոր — ապա թէ ոչ ինչպէ՞ս անոր համբաւը
մինչեւ Պ. Խաշիսեանին հասած պիտի կրնար ըլլալ —
դիւանագէտի մասին՝ զոր աններելի անհոգութեանս պատ-
ճառով չէի ճանչցած, հակառակ երկարամեայ եգիպտա-
հայ փաստաբան մը ըլլալուս, կ'իմանայի թէ յիշեալ
«կարող դիւանագէտը» հասարակ գլանիկ գլորող շնկեր
մ'էր :

տոս Բուզանդացիի յիշատակած Յոհան Եպիսկոպոսի սկզբունքներու փոխան՝ Սահմանադրութեան էական սկզբունքները կ'աւանդուին :

Թէև նախորդ գրութեամբս մտքէս անգամ չէր անցած բողոքել ընտրողի և ընտրելիութեան իրաւունքներէն զրկուած ըլլալու համար, իրողութիւններ զորս բռնորովին կ'անդիտանայի, բայց որովհետև վերը յիշուած ձեր շամբշարանութեամբ կ'ըսէք թէ ազգային ո՛չ մէկ տուրքի մասնակցած ըլլալու համար զրկած էք զիս ընտրողի և ընտրելիութեան իրաւունքներէս, ազնուութիւնը պիտի ունենաք ըսելու թէ ե՞րբ պահանջեցիք ինձմէ ազգային տուրքը և ե՞րբ մերժեցի զայն : Կամ թէ, լաւ զիտնալով որ ըստ Սահմանադրութեան ազգային տուրքը տարեկան է, վեց երկար տարիներու միջոցին արդեօք խղճմտութիւնը ունեցա՞ք, զոնէ մի անգամ, խորհելու անոր կանոնաւոր բաշխման և հաւաքման մասին :

Այսպէս, երբ մարդ կը տեսնէ թէ առանց ընտրութեան պատրուակին երբեք չի պիտի խորհէիք, այն ալ քրդօրէն, ազգային տուրքի մասին, կրնա՞յ երեւակայել ժմերտագոյն և անվկանդ պարէտ մը որ ձեզմէ աւելի յոռի կերպով կատարէր իր պարտականութիւնները :

Ձեմ ուզէր կրկնել ինչ որ ըսած եմ նախորդ գրութեամբս «Հայրենիքի տուրք» ըսուածի մասին, և վերստին ձեզի խորհուրդ կուտամ մարսել յիշեալ գրութիւնս :

Ձեր յիշեալ գրութեամբ կը յայտնէք թէ Վֆաղաքական Ժողովը նախատալից գտած է նախորդ գրութիւնս :

Խա՛չ որ կ'անդիտանայի Վֆաղաքական Ժողովի մը գոյութիւնը :

Երբուքնէ՞ ի վեր արդեօք ան գոյութիւն ունի :

Տարիներ առաջ ձեր ապօրինի և աներասան ընթաց-

տոս Բուզանդացիի յիշատակած Յոհան եպիսկոպոսի սկզբունքներու փոխան՝ Սահմանադրութեան էական սկզբունքները կ'աւանդուին :

Թէև նախորդ գրութեամբս մտքէս անգամ չէր անցած բողոքել ընտրողի և ընտրելիութեան իրաւունքներէն զրկուած ըլլալու համար, իրողութիւններ զորս բռնորովին կ'անդիտանայի, բայց որովհետև վերը յիշուած ձեր շամբշարանութեամբ կ'ըսէք թէ ազգային ո՛չ մէկ տուրքի մասնակցած ըլլալու համար զրկած էք զիս ընտրողի և ընտրելիութեան իրաւունքներէս, ազնուութիւնը պիտի ունենաք ըսելու թէ ե՞րբ պահանջեցիք ինձմէ ազգային տուրքը և ե՞րբ մերժեցի զայն : Կամ թէ, լաւ զիտնալով որ ըստ Սահմանադրութեան ազգային տուրքը տարեկան է, վեց երկար տարիներու միջոցին արդեօք խղճմտութիւնը ունեցա՞ք, զոնէ մի անգամ, խորհելու անոր կանոնաւոր բաշխման և հաւաքման մասին :

Այսպէս, երբ մարդ կը տեսնէ թէ առանց ընտրութեան պատրուակին երբեք չի պիտի խորհէիք, այն ալ քրդօրէն, ազգային տուրքի մասին, կրնա՞յ երեւակայել ժմերտագոյն և անվկանդ պարէտ մը որ ձեզմէ աւելի յոռի կերպով կատարէր իր պարտականութիւնները :

Ձեմ ուզէր կրկնել ինչ որ ըսած եմ նախորդ գրութեամբս «Հայրենիքի տուրք» ըսուածի մասին, և վերստին ձեզի խորհուրդ կուտամ մարսել յիշեալ գրութիւնս :

Ձեր յիշեալ գրութեամբ կը յայտնէք թէ Վֆաղաքական Ժողովը նախատալից գտած է նախորդ գրութիւնս :

Խա՛չ որ կ'անդիտանայի Վֆաղաքական Ժողովի մը գոյութիւնը :

Երբուրնէ՞ ի վեր արդեօք ան գոյութիւն ունի :

Տարիներ առաջ ձեր ապօրինի և աներասան ընթաց-

քին միջոցին ծնա՞ւ ան, թէ տարիներ առաջ ձեր անե-
րասան յանդգնութեան պատճառով ժողովրդէն այնքան
ըմբո՞ն դաս մը առնելէն և «յանուն Սուրբ Երրորդու-
թեան» ձեր պաշտօնավարութենէն հրաժարելէն ետքը:

Կը յուսամ թէ ձեզի ուղղուած ժողովրդային զուլա-
ցուցիչ նուազադի «ալէլուեա»ները յիշելով պիտի կրնաք
այս հարցումներու պատասխանել:

(Իր գսած տիգերէն նմոյս մը եւ ինքը)

Քայց մինչ այն, և յարգելով հանդէս ձեր փշտիպա-
նաց ունեցած ձեր գովելի գթացկութիւնը, թոյլ տուէք,
կը խնդրեմ, յիշեցնել ձեզի թէ Սահմանադրական ժողո-
վրդի մը համար մեծ նախատինք է ձեզի պէս Առաջ-
նորդի մը փուշտիպանակոյտին «Քաղաքական ժողով»
անուն տալը:

Այսպէ՛ս, և եթէ լաւ կարդաք նախորդ զրութիւնս,
պիտի տեսնէք որ ձեր զրպարտութիւնը ձեր «Քաղաքա-
կան ժողով»ի նման բոլորովին անգոյ, երեւակայական է:

Գալով ձեր սպառնալիքին, որովհետեւ երբեք տես-
նուած չէ որ անկտուց ոռեկաններ ազատադէմ կանդի մը
սպառնան, հաւատացէք որ տամկասուն և զեղծասուն
քենեկասկ թափշորդի մը և ծաւի խօսնակ փուշտիպան մը

աւելի վարպետորդի հնարք մը չի պիտի կրնային ցոյց տալ ձեզի :

Տի՛ օ՛ն , անկտուց ոսեկան , առանց հրկարօրէն անդաճելու զգեստաւորութեցէք ձեր վակասով և շամբրակով , տուէ՛ք ձեր ճականը ձեր փուշտիպաններէն մէկուն ձեռքը , և ձեռք ընդ ձեռք դիմեցէք իյառն Դատարանաց Փաստաբանական Կաճառին , կամ ո՛ւր որ կ'ուզէք : Tableau!

Բայց ո՛չ , ներողութիւն , քանի որ յանձն առի կաթոգի դաստիարակի մը դերը , չեմ ուզեր ձեզ այդ ծուռ շաւղին մէջ թողուլ :

Գիտե՛մ , սպառնալիք մը ընելէ աւելի ուղած էք ցոյց տալ Փաստաբանական Կանոնագրութեան մասին ունեցած ձեր հմտութիւնը : Որովհետեւ , եթէ իրօք հայ փաստաբաններու վարք ու բարքին նախանձախնդիր եղած ըլլայիք , քաջ դիտեմ որ շատոնց դիմած պիտի ըլլայիք իյառն Դատարանաց Փաստաբանական Կաճառին՝ անոր ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար ձեր փշտիպան մէթր թելիի — մէթր տ'օթէլ — անկարգ ընթացքին վրայ , որը , հակառակ պաշտօնական այնքան ազդարարութիւններու , թէ փաստաբանի մը երբեք ներելի չէ իր արհեստէն զատ ուրիշ գործերով զբաղիլ , ձեր բարձր հովանաւորութեան շնորհիւ նոյն իսկ tripot կը շահագործէ :

Շիտա՛կն ըսէք , « Հայ Միութեան » շահագործած tripot ինչ հասոյթէն քանի՞ն ձեզ կը տրուի : Հասկնալի է . այդպիսով անոնք ազգին օգտակար ծառայութիւններ կը մատուցանեն՝ չէ՞ , ապա թէ ոչ ինչպէ՞ս իբրեւ « ազգ . ընտրելիներ » պիտի ներկայացնէիք զիրենք հասարակութեան :

Շատ տարիներ առաջ ձեզմէ աւելի հզօր վզրուկ մը ըսած է թէ « զրամը հոտ չունի » . բայց ես կ'զգուշացնեմ զձեզ այդ սխալ վարդապետութենէն , ընդհակառակը՝ հարցուկի մը զրամով սնածը՝ հարցուկ , թափիչի մը զրա-

մով սնածը՝ թափիչ և կապէնքներով սնածը տամկու-
թիւն կը հոտին :

Ասկէց մեկնելով, ձե՛զ տեսնեմ, ձեր փշտիպաննե-
րուն հոտերէն գուշակցէք անոնց ծագումն ու որպիսու-
թիւնը, և ձեռք առէք պէտք եղած միջոցները զտելու
համար ազգային բարոյականը՝ որուն պարտաւորեալ պա-
հապանն էք դուք: Ah! le beau gardien!

Վերջացնելէ առաջ կ'ուզեմ փոքրիկ դիտողութիւն
մը ընել:

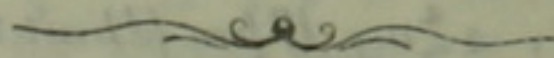
Քանի որ ես դեռ նոր փալանադերձ մէկը «Արժա-
նապատիւ Քահանայ» կը կոչեմ, և զձեզ «Շնորհազարդ
Եպիսկոպոս», որո՞ւ խորհրդով և ի՞նչպէս յանդգնեցաք
սրբել իմ տիտղոսը. ձերինին պէս այնքան դիւրութեամբ
ձեռք անցուած կարծեցիք զայն:

Ի տեսութիւն պարտ ու պատշաճ տեղը:

Ձեր աղօթից բնաւ պէտք չունեցող

Աղեֆս. 1 Նոյեմ. 1918

Մ. ԹԵՈՓԻԼԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՀԱՅՈՒՏԻՃ ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆԸ

Տարակոյս չունէի թէ նամակս ստանալուն պէս՝ Ե-
գիպտոսի Հայոց շնաշխարհիկ Առաջնորդը իր փուշախ-
պաններուն խիստ ազդեցիկ աջակցութեամբ իսկոյն հարկ
եղած պատրաստութիւնները պիտի տեսնէր ապարտ ու
պատշաճը տնօրինելուն համար դէմս՝ քանի որ, ինչպէս
ընթերցողն ալ կը տեսնէ, ո՛չ միայն այնտեղ կոչումով
մը զղջում՝ յայտնելէ շատ հեռու էի, այլ նաեւ, աւելի
հասկնալի և պատկերաւից կերպով բացատրած էի իրեն
նախորդ նամակիս պարունակութիւնը՝ զոր նախատա-
կանս գտած էր :

Քանի մը օր ետքը գրասենեակս կ'այցելէր խիստ հազ-
ուագիւտ բարեկամներէս մին, Տիար Գեորգ Թոմ ծախեան:

*
* *
*

Այս աննման բարեկամիս այցելութեան նկարագրու-
թիւնը ընելէ առաջ, կ'արժէ որ քանի մը խօսքով զինքը
ներկայացնեմ ընթերցողիս՝ որպէս զի ան ի վիճակի ըլ-
լայ գնահատելու մեր խօսակցութիւնը ինչպէս որ պէտք է :

1897ի վերջերը ճանչցած էի զինքը Յիւրիս՝ ուր,
Գերմանիոյ և Աւստրիոյ կարգ մը համալսարաններ յա-
ճախելէ յետոյ, կատարելագործելու վրայ էր բնական գի-
տութեանց մասին ստացած իր հմտութիւնը՝ որու շնոր-

հիւ, շատ չանցած, պիտի կրնային շահագործուիլ Հայաստանի այնքան կոյս ու հարուստ հանքերը:

Անդադար շարժման մէջ վայրկեան մը իսկ չէր ուղէր կորսնցնել իր սիրած ու պաշտած մասնագիտութեան պարապումէն դուրս. իսկ կիրակի օրերը, հացով, պանիրով և զանազան տակեղէններով լեցուն տոպրակը շալակը առած՝ ինքզինքը կը նետէր լեռները, ձորերն ու անտառները, գործնական կերպով ուսումնասիրելու համար հող, քար, ջուր, փայտ, բոյս, սողուն, միջատ, մէկ խօսքով ամէն ինչ՝ որոնցմով կազմուած է տիեզերքը իր բնակչութեամբ և զարդերով:

Շատ շուտով բաժնուած էի անկէ, և ընդ միշտ չկարենալ զայն տեսնելու հաւանականութիւնը մեծ յուզում պատճառած էր ինձ:

Երբ 1904ի աշնան ինծի բոլորովին անծանօթ Աղեքսանդրիա կը հասնէի, չքնաղ բարեկամիս ներկայութիւնը խիստ կ'ուրախացնէր զիս:

Անոր արագաշարժութեան հսկայօրէն սաստկութիւնը, հակառակ ետեւը անցած տարիներու շարքին, խիստ կը զարմացնէր զիս: Բարեբախտաբար, շնորհիւ անոր գործնականութեան և հաղորդականութեան՝ իր առողջութեան մասին յղացած կասկածներս շուտով կը փարատէին:

Փոխանակ Զուիցերիոյ կամ մեր իրարու անծանօթ այնքան երկար տարիներու կեանքի մասին խօսելու, յանկարծ naturforscher բարեկամս կը հարցնէր ինծի.

— Շատ դրամ ունի՞ս:

— Ի հարկէ ոչ, ապա թէ ոչ հոս ի՞նչ բան ունէի:

— Ափսո՛ս, կը հառաչէր բարեկամս, եթէ շատ դրամ ունենայիր՝ իսկոյն պիտի հարստացնէի քեզ:

— Բայց բարեկամ, եթէ շատ դրամ ունեցած ըլլայի, ի՞նչ պէտք պիտի ունենայի հարստանալու:

— Չէ՞ս գիտէր, ընկիւթ անանկ գործեր կան որ...

— Ի՞նչ գործ:

— Ի՞նչ ըսեմ, շատ դրամ չունիս որ...

— Բայց բարեկամ, գիտես որ հոս եկած եմ գործ մը ճարելու համար, ինչո՞ւ կը յամարիս յարմար գործ մը ցոյց տալ ինձի:

— Քեզի յարմար գործեր չա՛տ, միայն թէ շատ դրամ պէտք է:

— Օրինակի համա՞ր:

— Քեզի կ'ըսեմ միայն այն պայմանով որ ո՛չ ոքի բան մը չըսես:

— Այդ մասին ունեցած կասկածդ բոլորովին անտեղի է, քանի որ գիտես թէ նոր եկած եմ հոս և ոչ ոք չեմ ճանչնար:

— Լա՛ւ, անանկ է նէ մտիկ ըրէ: Այսօր Spiningի, Buildings Landsի, Western Egyptի, Menzalehի, Ritz Hotelsի և Nile Colde Storageի արժեթղթերը, ինչպէս նաև Ashmouni, Afifi, Nubari, Fair և Fulli good fair և Sakallarides բամպակները և անոնց կուտերը խիստ պիտի բարձրանան: Առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ յիշեալ արժեթղթերու իւրաքանչիւրէն հազարական, յիշեալ բամպակներու իւրաքանչիւրէն հազարական խանթար, և անոնց կուտերէն մէկ քանի հազարական արեւոյ գնէ՝ որ վաղը արդիւնքը տեսնես:

Բարեկամիս մէկ շունչով արտայայտած այս թանկագին խորհրդի տպաւորութեան տակ ապշած կը մնայի՝ ո՛չ միայն յիշեալ արժեթղթերուն, բամպակներուն և անոնց կուտին բոլորովին անտեղեակ ըլլալուս համար,

այլ նաև, որովհետև կ'զգայի թէ այնքան խնամքով և յոգնութեամբ ձեռք անցուցած քաղաքական տնտեսագիտութեան քիչ թէ շատ հմտութիւնս naturalisteի մը լոյսերուն կը կարօտէր կատարելագործուելու համար :

Սոսկ վրաս ունեցած իր այդ գերադանցութեան յափըշտակումը խանգարելու համար էր որ կը հարցնէի իրեն՝ թէ ի՞նչպէս կրնար գիտնալ որ յիշեալ արժեթղթերը, բամպակները և անոնց կուտերը պիտի բարձրանային :

— Ամէն բան հասկնալու հետաքրքրութիւնդ աններելի կը գտնեմ, կը պատասխանէր ան բարկութեամբ :

— Ինչո՞ւ, սիրելիս, չի՞ պիտի ուզէիր որ համոզումով գործ տեսնէի :

— Այո՛, բայց քիչ մ'ալ վստահութիւն ունենալու ես վրաս :

— Քու շնորհիւ համոզումով գործի ձեռնարկելս աւելի պիտի զօրացնէ վրաց ունեցած վստահութիւնս :

— Անանկ է նէ մտիկ ըրէ որ լսեմ. երէկ իրկուն կ'ըր սեղանս այդ պատգամը յայտնեց, թէ այսօր յիշեալ արժեթղթերը, բամպակներն ու անոնց կուտերը անպատճառ պիտի բարձրանան :

— Բայց բարեկամ, կ'ըր կամ քառակուսի սեղան մը ի՞նչպէս կրնայ այդպիսի մարդարէութիւններ ընել :

— Քեզմէ բան մի՛ աւելցնէր ըսածներուս վրայ, ես «կ'ըր» ըսի միայն :

— Շա՛տ լաւ, կ'ըն'ր. բայց եթէ կ'ըր սեղանդ այդպիսի աստուածային խօսքեր ընէր, ուրիշներ ալ իմացած չի՞ պիտի ըլլային :

— Հարկաւ իմացած պիտի ըլլային, բայց ո՛չ հասկըցած, կ'ըսէր բարեկամս, յայտնի զմայլումով մը :

— Բայց ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ կլոր սեղանիդ լեզուէն միայն դուն կը հասկնաս, և ոչ ուրիշներ :

— Այդ խիստ պարզ է, մտիկ ըրէ որ հասկնաս, միամիտ քեզի : Քանի մը մարդոց հետ բաց ձեռքերնիս կլոր սեղանիս վրայ կը դնենք, և քիչ մը սպասելէ ետքը, մտքէս կը հարցնեմ սեղանիս . «Սեղան, վաղը այս ու այն արժեթղթերը, բամպակներն ու անոնց կուտերը պիտի բարձրանան թէ ոչ,» ու կ'աւելցնեմ՝ բարձրաձայն, «եթէ այո՛, ոտքովդ երեք անգամ զա՛րկ տախտակամածին .» այս պարագային եթէ սեղանը խօսի, ինձմէ զատ ո՞վ ի՛նչ կրնայ հասկնալ :

— Ինչպէ՞ս, կլոր սեղանիդ պատգամները երբեք իրականացած են, կը հարցնէի իրեն :

— Միշտ իրականալի, պայմանաւ որ համբերելու կարողութիւնը ունենաս . օրինակի համար, եթէ երէկ հինգ վայրկեան ես դիմացած ըլլայի գնած արժեթղթերու անկումին, կորուստս այնքան մեծ չի պիտի ըլլար :

— Բայց բարեկամ, եթէ կլոր սեղանիդ յարգի պատգամները նոյն իսկ քեզի օգտակար չեն կրնար ըլլալ, ի՞նչպէս պիտի փափագէիր որ ես ալ փորձուէի անոնց հետեւիլ :

— Ճի՛շդ այդ բանին համար էր որ նախապէս ուզեցի գիտնալ թէ շատ դրամ ունէ՞իր թէ ոչ :

Եւ շատ չանցած, օր մ'ալ կ'իմանայի որ մեր սքանչելի naturforscher Ե. Մ. ի՛նչ ըսեմ ան Օհանեսանին՝ որուն «Ժախէ՛» ըսի, ծախեց, «գնէ՛» ըսի՝ գնեց, փոխանակ պատուէրներուս բոլորովին հակառակը գործադրելու, աւանակը՝ կաղկանձելով ձգած էր կլոր սեղան, արժեթուղթ, բամպակ, կուտ և սակարան, և իր արտակարգ արագաշարժութեան շնորհիւ միայն յաջողած էր

հեռանալ Աղեքսանդրիայէն անմերկ ու անվնաս, թաք-
ցընելու համար իր ողորմելի ցուռը Ափրիկեան հասա-
րակածային թաւ ու խիտ անտառներու մէջ:

Մեծ պատերազմի սկիզբները Աղեքսանդրիա վերա-
դարձած էր ան՝ Նիամ-Նիամներէն ուսած սապոնագոր-
ծական խիստ յարգի նարք մը շահագործելու համար:

Հակառակ իր թախանձանքին և իր հանդէպ ունե-
ցած բարեացակամութեանս թէև չէի կրցած իրեն այն-
պիսի միջոց մը ցոյց տալ որով կարենար պատուական
արտադրութենէն մեծ մեծ սպառումներ ընել՝ առանց
յայտնելու թէ ինքն էր այդ աննման սապոնին ստեղ-
ծողը Աղեքսանդրիոյ մէջ, դարձեալ՝ ինծի հանդէպ իր
բարեկամական սէրն ու վստահութիւնը զգալի կերպով
արտայայտելու համար, կ'ուզէր շարունակ ինծի յանձնել
իր վաճառականական խիստ կարեւոր դատերը:

Այս ազնիւ զգացումներէն մ.լուած՝ օր մ'ալ քունէս
արթնցուցած էր զիս կարծիքս առնելու համար իր հե-
տեւեալ խիստ կարեւոր դատական խնդրի մասին: Արապ
վաճառականէ մը իւրաքանչիւրը 110 օխա 3 տակառ
բամպակի ձէթ գնած էր սապոնին պատրաստութեանը
համար, օխան 7 դահեկանէն: Տակառներուն ապրան,
իւրաքանչիւրը 7 նական օխայի հաշուով, զեղծած և ձէթին
փոխարժէքը վճարած էր: Միայն թէ, ձէթը պարպելէն
ետքը, հաստատած էր որ տակառներուն ապրան $22\frac{1}{2}$
օխա էր, փոխանակ 21 օխա ըլլալու:

Դատաւարութեան սկսելէ առաջ կ'ուզէր որ գոր-
ծին յաջողութեան ալ երաշխաւորէի:

Օձիքս աղատելու յոյսով զուր տեղը առարկած էի
վաւերաթղթերուն պակասութիւնը, որովհետև, շատ չան-
ցած վերստին կը ներկայանար բոլոր վաւերագրերով և

կ'ստիպէր զիս խոստովանիլ իր գործը յաջող կերպով
գլուխ հանելու բացարձակ անկարողութիւնս:

* * *

Իր այցելութեան նպատակը ինծի ծանուցանելու
համար յանկարծ կը գոչէր Թոքթախեան, քրքջալից.

— Գիտե՞ս, ես ալ փուշտիպան եմ:

Ընթերցողը դիւրութեամբ կ'զգայ տպաւորութիւնը
զոր կ'ընէր վրաս աննման բարեկամիս այս անհասկնալի
բացագանչութիւնը, մանաւանդ որ, նոյն միջոցին խիստ
կարեւոր դատի մը conclusionներու պատրաստութեամբ
զբաղած էի:

Սորհուրդ մը տալէ, կամ զինքը շնորհաւորելէ ա-
ւելի՝ զարմանքս ցրուելու համար էր որ կը հարկադրուէի
հարցնել իրեն.

— Ո՞րպիսի փուշտիպան:

— Զե՞ս զիտէր, մեր Առաջնորդին փուշտիպաննե-
րէն, որովհետեւ ես ալ Քաղաքականի անդամ եմ:

— Բայց ի՞նչպէս, միթէ ընտրութիւնները տեղի ու-
նեցա՞ն:

— Դեռ ոչ, բայց ես շատոնց Առաջնորդէն ընտ-
րուած եմ, և քանի մը օրէն կատարուելիք ընտրու-
թիւնները քեզիպէսներուն ցոյց պիտի տան թէ ժողո-
վուրդը Առաջնորդին պէս լաւ ընտրութիւն չի կրնար
ընել:

Բարեկամիս այցելութեան նպատակը հասկցած ըլ-
լալով՝ դիտմամբ կը լռէի, անոր հեռացումը դիւրացնելու
համար, երբ ան վերստին կը բացագանչէր.

— Ախպար, ատ ինտո՞ր ալ կրցար չինել ու յար-
մարցնել:

— Ի՞նչ շինած եմ որ... :

— Չե՞ս գիտէր, իշտէ սա «փուշտիպան» բառը :

— Կը սխալիս, բարեկամ, այդ բառին անծանօթ հեղինակներն են մեր անծանօթ նախնիքը, և ոչ թէ ես :

— Ի՞նչ, կ'ուզես ինծի հայերէ՞ն սովորեցնել . չե՞ս գիտէր որ Հիւնկէրպէյէնտեանի բոլոր գործերը զոց ընելու աստիճան կարգաւորած եմ առանց այդ բառին հանդիպած ըլլալու :

— Հակառակ Հիւնկէր կամ Իմամպայընտըեաններու անծանօթութեանս՝ քեզ կը վստահացնեմ որ այդ սքանչելի բառին անծանօթ հեղինակները մեր նախնիքը եղած են :

Ու զինքը համոզելու համար՝ կ'սկսէի կարդալ .

«Եւ ետ նմա փուշտիպան մի հաւատարիմ, և հրովարտակ՝ արքունի մատանեաւն, զի գնացեալ երթիցէ նա ի բերդն յԱնդմըշ, և զիարդ և կամք իցէ նորա, զոր օրինակ և խնդրեացն՝ արասցէ կապելոյն Արշակայ, որ յառաջ թագաւորեալն էր ի Հայս : Եւ չոգաւ Դրաստամատն հանդերձ փշտիպանաւն և հրովարտակաւն արքունի յԱնուշ բերդն, և ետես զտէրն բնակ, և արձակեաց զԱրշակ ի կապանացն երկաթեաց ի ձեռակապացն և յոտիցն երկաթոց և յանրոց պարանոցէն շղթայիցն սարեացն, և լուաց զզլուխ նորա, և լոգացոյց զանձն նորա : Եւ ազոյց նմա պատմութեան ազնիւ . և էարկ նմա բազմականս, և բազմեցոյց զնա . և եդ առաջի նորա ընթրիս ըստ օրինաց թագաւորաց, և եդ առաջի նորա զինի որպէս օրէն էր թագաւորացն, սթափեաց զնա և մխիթարեաց, և ուրախ առնէր զնա գուսանօք : » (*) Կամ թէ «Իբրեւ սկսաւ բազմանալ ընդ ամենայն աշխարհն այնպիսի պղծագործ

(*) Բուզանդարան Պատմ. , Իպր. Ե. , Գլ. Է. :

խառնակութիւն, յանդգնեցան և եւս կանայք փշտիպանացն յաւուր կիրակէի անցուցանել զճրագունս եկեղեցւոյն և պատառել զհանդերձս հաւատաւոր կանանց : » (*)
 Եւ կամ թէ « Եւ Տէր Սահակ Ասպետ յարձակեալ նիղակաւ ի վերայ փուշտիպանաց սաղարի, վրիպեցին ի միմիանց զնիղակսն երկոքեան. և մօտեալ առ միմիանս երիւարացն՝ բուռն հարեալ զմիմիանց հերաց և կըռուէին : » (**)

Փոխանակ շնորհակալ ըլլալու ինծի՝ որ հակառակ խիստ զբաղած ըլլալուս՝ մեր ընտիր մատենագրութեան այս պատուական դասը կուտայի իրեն, բարեկամս, զինաթափ ըլլալէ շատ հեռու, արգահատալից շեշտով մը կը գոչէր .

— Օհ, օհ, սըվոր նայէ, ելէր ինծի մեռած բաներու մասին կը խօսի :

— Լոէ՛, ողորմելի, մեռած բանը դուն ես, ըսելով կ'ուզէի սաստիկ զինքը բայց ան անպատում գոհունակութեամբ կը հարցնէր ինծի .

— Ախպար, ի՞նչ է « պան » մասնիկին դերը մեր լեզուին մէջ, և կամ թէ, գործդ դիւրացնելու համար, ինչե՞ր կը նշանակեն ջորեպան, դոնապան, բաղնեպան, ջսղարցպան, իշապան և պարսիզպան բառերը :

— Այդ բառերը այնքան հասկնալի և անոնց նշանակութիւնները այնքան պարզ են որ բացատրելը աւելորդ պիտի ըլլար :

— Ի՛շտէ, անանկ ալ սա քու գործածած « փուշտիպան » բառդ այնքան հասկնալի է և անոր նշանակութիւնը այնքան պարզ հասկցա՞ր հիմայ :

(**) Եղիշե, Պատմ. Վարդ. Յեղանակ Երրորդ :

(†) Փարպեցի, Պատմ. Հայոց, Գ. Իրուակ, ՀԱ. :

Ըսելիք չկար, պէտք էր խոնարհիլ Թոքծախեանի հայկաքանական հմտութեան առջև:

Յաղթողի, գոհունակութեամբ և վիհանձնութեամբ պարտուածի ախոյր վիճակս օփոխելու աղնիս, դիտումով ան կ'ընդմիջէր լռին ու անասելի խորհրդածութիւններս՝ որոնց անգթօրէն ենթարկած էր դիս իր տաքածամ այցելութիւնը, և կը յայանէր:

— Գիտե՞ս, ինձմէ զատ ժողովականներէն ո՛չ ոք չի հասկցաւ «սուտ վզրկիկ»ին նշանակութիւնը, և ոչ ալ ճանչցաւ անոր ենթական. միայն թէ, նամակիդ ընթերցման ատեն Արմենակ էֆ. սկսաւ նստած տեղը երեքալ և ասոր անոր երեսը նայիլ բան մը հասկնալու դիտումով:

— Տարակոյս չունիմ որ իբրեւ հնամեայ zögling, «վզրկիկ»ին նշանակութիւնը հասկցած կրնաս ըլլալ, բայց անոր ենթական ճանչցած ըլլալդ շատ կը զարմացնէ զիս:

— Ինչո՞ւ, միթէ կը կարծես որ զժ՛ւն միայն Մեկքոնեանի և Կամսարականի կոխներուն հանդիսատես եղած ըլլալու առանձնաշնորհը ունեցած ես:

— Մո՛, ինչե՛ր կը բաջաղէ այս տրմուղ արարածը, կ'ըսեմ ինքնիրենս:

— Բարեկամ, զուր տեղը այդպիսի խորհրդաւոր հովեր առնելդ բոլորովին անօգուտ է, որովհետեւ, այս անգամ, դժբախտաբար, չի պիտի կրնաս զբարար օրինակներով համոզումներս խախտելու փորձեր ընել:

— Պիտի հաճէի՞ր քիչ մը աւելի հասկնալի կերպով խօսիլ:

— Ասկէ աւելի հասկնալի ի՛նչ կայ. քեզի կ'ըսեմ թէ վզրկիկ բառը Կամսարականին համար գործածած ես, և ես այդ բառը սորված էի եղբօրմէս՝ որ իր կարգին լսած էր Մեկքոնեանէն:

— Բայց բարեկամ, Մեկզոնեանը մեր արդի լեզուէն տեղեկութիւն չունի, ի՞նչպէս կրնայ այս ոսկեղարեան բառին հմուտ ըլլալ :

— Ձեմ գիտէր, միայն թէ, կամսարականին քով աշխատող եղբայրս ինծի պատմած է թէ՛ ամէն անգամ որ, ծխախոտի առուծախի ատեն, Մեկզոնեանը կամսարականին մէկ խօսնազուրիւնը կը բռնէ, կ'ըսէ եղէր. «Մօ՛, սա վզըկիկին նայէ, Խայսէրցի մը խաբելու ելէր է» :

— Բայց բարեկամ, ի՞նչ կը հասկնաս դուն այդ բառով :

— Ի՞նչ կը հասկնամ... Ահա քեզի Լայրցիկի համալսարանի կենդանական բարուց der berühmter professor Herr Löbelի մեզի աւանդած սահմանը այդ բառի մասին՝ զոր նայնութեամբ կը յիշեմ տակաւին .

«Վառած սիկարէթիդ ջուրի մէջ մարած ատեն արձակած փսփսուքին պէս փսփսուքը՝ որ, այցելութեան մը միջոցին, շատ տհալ լոպիկ կերած ըլլալուդ՝ կամ սաստիկ խթի մը պատճառաւ չի պիտի փափագէիր որ ազդերուդ իրարու միացման կէտին անմիջապէս յաջորդող ծերպէդ դուրս սուրալով ներքնապէս քեզ զովացնէր : »

— Լսէ՛, ծօ գոեհի յիմար, այդ բառը «վզուրկ» բառին նուազականն է, և կը նշանակէ իշխանիկ կամ սիրելի իշխան :

Եւ զինքը համոզելու համար կ'ստիպուէի դարձեալ Եղիշէն ձեռքս առնել ու կարդալ. «Եւ ամենայն վզուրկքն և պատուական նախարարք, որ նստէին յատենին և ունկն դնէին յեղյեղուկ լեզուի նորա, ամաչեցեալ կորանային և ընդ երկիր պշնուին, և զգլուխ ի վեր ոչ կարէին համբառնալ : » (*)

(*) Եղիշէ, Երրորդ Յեղանակ :

Բայց Գուշակեանին ամիսը կէս նուկի նիւմ-նիւմ
սապոն հայթայթող այս ռատագոյն փուշտիպանը, փո-
խանակ համողութեւ, սպառնալից թափով մը (geste)
կ'ըսէր ինծի.

— Կեցի՛ր, կեցի՛ր, թող նամակներուդ թարգմանու-
թիւնը ամբողջանայ որ տեսնես, և կ'անհետանար առանց
«մնաց բարով»ի :

Իսկ ես, ձեռքերս վեր առած, կը բացազանչէի յող-
նած.

— Խեղճ Սանասարեան, տարիներով ոգեկան և մարմնական հացովդ սնած այս արարածը ի՞նչ կերպարանք ունէր արդեօք, երբ առաջին անգամ զինքը սեմէդ ներս կ'ընդունէիր...

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՀԱՅՈՒՏԻՃ ԱԶԳԱՍԷՐԸ

Այս գէպքերէն քանի մը ամիս ետքը, օր մը Աթի-
նէոսի Աղեքսանդրիոյ համբաւաւոր սրճարանին մէկ ան-
կիւնը քաշուած խիստ երկարատեւ պատերազմին ահուկի
ծանրութեան տակ կը տղայի, երբ Գիզլ աղա Մոզպետ-
եան քիչ մը հեռուն նստած իր հայ-հոռոմ թիւթիւննի
ընկերներէն զատուելով ինծի կը մօտենար:

Թէեւ հայերէն լեզուին բոլորովին անծանօթ, սակայն
իր հայրենասիրական հետաքրքրութեան շնորհիւ ան
տեղեակ էր բոլոր ներքին և արտաքին աղպային կարե-
ւոր գէպքերուն՝ զորս իր բանգէտ փուշտիպանները
չէին զլանար իրեն պատմել կարգաւ, դաւաթ մը whiskyի
սիրոյն:

Խիստ համակրալից շեշտով մը որպիսութիւնս հար-
ցընելէ յետոյ, Գիզլ աղան կ'աւելցնէր.

— Կը յուսամ թէ տրուելիք վճիռը չափազանց սոս-
կալի չի պիտի ըլլայ ձեզի համար:

— Ի՞նչ վճիռ, Գիզլ աղա:

— Ի՛նչպէս ի՛նչ վճիռ, միթէ Աղեքսանդրիոյ Առաջ-
նորդարանը ձինայեթ Մահֆեմէի առջև քաշած չէ՞ ձեզ.
ինծի հաղորդուած լուրերուն նայելով՝ դատաւարութիւնը
տեղի ունեցած է և վճռին կը սպասուի:

— Չարաչար կը սխալիք, Գիզլ աղա. որովհետեւ,
ո՛չ միայն ո և է դատաւարութիւն տեղի ունեցած չէ

դէմս, այլ նաեւ, այդ մասին նոյն իսկ հրաւիրադիր անգամ դեռ չեմ ստացած :

— Զարմանալի՛ բան... բայց ի՞նչո՞ւ Ռատարանաց փաստաբանական կանառը ի՞նչ որոշում տուաւ :

— Ո՛չ մի. սա պարզ պատճառով որ տակաւին ու է դիմում չէ եղած յիշեալ կանառին :

— Բայց եֆէնսիմ, միթէ Քաղաքական Ժողովը ձեզմէ չէ՞ր պահանջած «մինչև ութն օր, յետոյ կոչումով մը զղջում յայտնել ձեր նախատալից գրութեան համար, առանց որոյ ձեր նամակին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը պիտի յանձնուէր տեղւոյս իշտոն Ռատարանաց փաստաբանական կանառին նկատառման ու յետոյ պիտի տնօրինուէր պարտ ու պատշաճը : »

— Խի՛ստ ճշմարիտ, Գիզլ աղա :

— Հասկա ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ութն ամիսներէ ի վեր Ազգ. Իշխանութիւնները ու է քայլ առած չեն տակաւին ձեզի դէմ :

— Զեր այդ հարցումին միայն Գուշակեանը կրնայ պատասխանել :

— Կը հասկնամ, կը հասկնամ. անպատճառ պահանջուած զղջումը յայտնած ըլլալու էք և խնդրած որ խընդիրը զաղտնի մնայ :

— Զղջո՞ւմ... ո՛չ թէ ու է զղջում չեմ յայտնած, այլ նաեւ անոնց նախատալից երեւցած նամակիս պարունակութիւնը աւելի երկարօրէն, աւելի հասկնալի լեզուով և աւելի պատկերալից ոճով կրնած եմ իրենց. և եթէ ինծի չէք հաւատար, Գուշակեանին հարցուցէք :

— Կը հաւատամ, էֆէնսիմ, կը հաւատամ, և առանց ձեր երկրորդ նամակէն տեղեկութիւն ունենալու՝ վստահ էի որ դուք անանկ դիւրին դիւրին զղջում յայտնող —

և այն ալ անոնց պէս հեթմանութեամբ — մարդոցմէն չէք, կը պատասխանէր Մոզզեան, խօսակցի մը հանելի երեսնալէ աւելի՝ յանկարծօրէն ինքզինքը մխիթարելու կոչուած յուսախարի մը wendungով, և կ'աւելցնէր.

— Բայց պիտի ներէի՞ք որ ձեզի, ոչ թէ իբր ամբաստանեալի, այլ իբրև հայու հարցում մը ուղղէի:

— Հրամմեցէ՛ք, Գիզլ աղա, եթէ կը փափագիք կարող էք մէկէ աւելի հարցումներ ուղղել, որոնց խանարահարաբ պիտի պատասխանուի:

— Շնորհակալ եմ, էֆէնարմ. ի՞նչպէս կը մեկնէք սա մեր կզգ. Իշխանութեանց այդ ընթացքը, միթէ Ազգ. Իշխանութեանց արժանապատուութեան կը վայելէ՞ իրենց ուղղուած նախատալից գրութեան մը մասին զղջում պահանջել անոր հեղինակէն, իբր միակ պատասխան ստանալ առաջինէն աւելի նախատալից գրութիւն մը, և լռել՝ փոխանակ իրենց ըրած սպասելիքներուն օրինաւոր գործադրութեան ձեռնարկելու:

— Ո՞վ գիտէ, Գիզլ աղա. թերեւս սթափուեցան կամ թերեւս վրաս գթացին. և կամ թէ, վերջի պահուն ետ կեցան իրենց հալածումներով բնաւ չունեցած ժողովրդականութեան աճեցման նպատակէ:

— Բայց տէ՛ն պարագայի մէջ՝ ինձի հետ դուք ալ կ'ընդունիք անշուշտ որ ըրածնին չին՝ կենի մը իսկ վայել չէ:

— Կը սխալիք, Գիզլ աղա. այսպիսի բաներ յաճախ պատահած են ու շարունակ պիտի պատահին:

Եւ, թէզիւքը համոզելու և թէ Գուշակեանին և իր փուշտիպաններու ջոկիւրին չունեցած արժանապատուութիւնը պ'սչտպանելու համար, խիստ յոռի տաճկերէնովս անոր կը պատմէի հետեւեալ օրինակը մեր պատմութենէն.

Վարդանանց պատերազմէն ետքը, թէև պարտուած հայերը դարձեալ կատաղի յամառութեամբ կը շարունակէին պաշտպանել իրենց ազգային իրաւունքները: Այնպէս որ, Տիգրանի արքունիքը կ'ստիպուէր փոխել իր քաղաքականութիւնը հայոց հանդէպ, մեղմութեամբ ձեռք անցնելու համար ինչ որ չէր յաջողած ընել բռնութեամբ, առանց սակայն կարգացած ըլլալու La Fontaineի առակը որ կ'ըսէ. «Plus fait douceur que violence.»

Եթէ դժբախտաբար զոնուեցան ապիրատ հայեր որոնք հրապուրուեցան այդ քաղաքականութենէն, և զորս մեր մեծ պատմաբաններէն մին կը ներկայացնէ հետեւեալ կերպով. «Որք ի ժամանակին իւրաքանչիւր ի տունս որպէս գաղտագողի հարանօք իբրև զանպիտանս գտանէին, ի պարսկաց զտանուտիրութիւն գնեալ ուրացութեամբ ըստ անարձանութեանն, և ոչ տիրացեալք աստուածպաշտութեամբ իբրև զարժանաւորս, արք անմիտք և ֆեսաակարք, անպիտանք և ոչ պիտանիք, վատք և ոչ քաջք, որոց ոմանք ի լեռնախոյղ աւաղակաց ի մէջ անցեալ ուրացութեամբ վերտէին, և ոմանք կատակութեամբ աստուածս գնէին, և զաստուածս և զանմիտ վաճառականսն ի միասին թշնամանէին, անմարդք ի ստոյգ մարդկանէ և անարժանք և անծանօթք յազգէ տոհմըկաց » սակայն, զոնուեցան նաև անհամար ճշմարիտ հայեր որոնք «ի հոգեպանութենէ մոլեկան թագաւորին և ի կատաղութենէ ամպարչտեալ ժամանակի իշխանացն, որպէս նապաստակք ի սլացմանէ զիշակեր արծուեաց ի ծերպս վիմաց և կամ ի մացառուտ տեղիս մայրեաց զօղեալք թաքչէին. կարեւոր համարէին համբերութեամբ ի քրիստոնէական կարգի վախճանել՝ քան թէ փառախնդիր յածմամբ պատահել ուրացութեան և կորնչիլ: Լաւ համարէին

ըստ բանի գրոցն գնախատինս վասն Քրիստոսի, քան առ
ժամանակ մի թաթաւել ընդ մնտաի վասն աշխարհիս, և
յաւիտենից տանջանացն լինել արժանաւոր, որք իբրե
զԲարեկենի հնոցին բոց տեսանէին բարձրացեալ զամ-
բարչտութեանն կիզումն, և ոչ ոք էր որ շիջուցանէր ժո-
ղովեալք նստէին առ սուրբ Քահանայապետին հայոց Գիւ-
տայ, որ ոչ երբեք լսեր յարտասուելոյ զմոխրասիրացն
զմոլորութիւնս, որ խնդրէր լսելեայն պաճաբանս հայ-
թայթանաց հանդերձ նոքօք, երբեմն փախչել յօտարու-
թիւն, և երբեմն ի խնդիր լինել օգնականութեան և ա-
պրտամբել : »

Տայոց գաւառի Արահելայ գիւղացի հայոց այս Գիւտ
կաթողիկոսը, «առ ի չժուժալ սրտին՝ սկսանէր յայտնա-
պէս ռիսութեամբ զրգոել ընդ անօրէն ուրացելոցն, և սի-
րել և պատուել զկողմն տառապեալ հաւատացիւոցն : Եւ
մանաւանդ առ վատթարս ունէր և արհամարհէր զմա-
խաղն Գաղիչոյ, որ զօրագլուխն և քաջալիրիչն էր ա-
մենայն ամբարշտելոցն դասու : »

Խորխոռունեաց այս Գատիչոյ իշխանը, աւելի՛ չհան-
դուրժելով Գիւտ կաթողիկոսի արհամարհանքներուն,
քան թէ մոխրապաշտական հաւատքի տարածումը գիւ-
րութեամբ կարենալ ընդհանրացնելու համար, կ'ամբաս-
տանէր զայն Պարսից թագաւորին ըսելով թէ «զմարդիկ
որ զկամաց քոց զհրաման կամին կատարել և զքո օրէնս
խորհել յանձն առնուլ և սիրել, կոչէ առ ինքն, և է՝ որ
ինչ տալով, և է զորս քաղցր բանիւք պատրէ, և յիրացն
ի բաց դարձուցանէ : Վասն զի բազումք եկեալ են առ իս
և յանձն առեալ ունել զօրէնս քո, և նորա կոչեալ առ
ինքն պատրանօք՝ ի բաց տուեալ է թողուլ զիրսն և ար-
համարհել. այլ և զմեզ՝ որ զքեզ սիրեմք և արեգական և

կրակի երկիր պազանեմք և կամաց քոց ծառայեմք, ատ-
եայ և թշնամանէ . . . »

Այս ծանր ամբաստանութեանց վրայ զայրացած
սրտմտութեամբ՝ Պերոզ կը հրամայէր հայոց կաթողիկոսին
դուռը երթալ պատասխանելու համար իրեն դէմ եղած
զանգատներուն : Հոն, զինքը հարցաքննող Մախազ Յը-
ղատ վշնասպին Գիւտ կը խոստովանէր, մասամբ, իրեն
դէմ եղած ամբաստանութեանց ճշմարտութիւնը : Բայց
կ'երեւի թէ, որովհետեւ «աւագաց առաջի շքեղացուցեալ
ղսուրբ այրն զօրութեան հոգւոյն սրբոյ, տեսանէր ամե-
նայն մարդ զերեսս նորա իբրեւ զերեսս հրեշտակի, յորմէ
և հեթանոսք մեծաւ զգուշութեամբ խորշեալ պատկա-
ռէին, » Յըղատ վշնասպ մեղմացուցած էր անոր խոս-
տովանութեան ծանրութիւնը որ Պերոզ կ'ընդունէր անոր
անմեղութիւնը : Սակայն, սոսկ իր օրէնքներուն խըս-
տութիւնը զգացնելու համար, Պերոզ կը յայտնէր Գիւտին
«թէ մինչեւ ցայժմ քո իշխանութիւնդ առանց իմ հրա-
մանի կալեալ է, և ծառայ մարդիկ են՝ որոց քեզ զայդ-
պիսի մեծ գործ տուեալ է, և ոչ ինչ յինէն ունիս վստա-
հութիւն : Բայց այժմ եթէ զիմ կամս առնես, և զիմ
օրէնս ունես, և արեգական երկիր պազանես, զգործդ
զայդ քեզ և քում ազգի և օրում դու կամիս, պատըշ-
րաւ տամ մինչեւ յաւիտեանս, և զքեզ պատւով և այն-
պէս արձակեմ ի Հայս, զի Հայոյ ուրուք ի մեր դրացս
պատիւ և շքեղութիւն այնպիսի չիցէ գտեալ, որպէս դու
գտանիս : Ապա թէ յամառեալ չհաւանիս կատարել զկամս
իմ, զեպիսկոպոսութիւնդ ի բաց առնեմ ի քէն, և ի գոր-
ծոցդ ի բաց հանեմ, և դու անարգանօք և թեթեւամտու-
թեամբ երթաս ի տուն քո և յաշխարհն : »

Վահան Մամիկոնեանի ուսուցչին անցեալը լիովին
կ'երաշխաւորէր այդպիսի հրամանի մը անոր տալիք պա-

տասխանին վայելչութիւնը : Միայն թէ, ան կը փափա-
գէր անձամբ տալ իր պատասխանը Պերողին, որովհետեւ,
վստահ էր որ, անոր վզուրկ հրեշտակը չի պիտի իշխէր
հաղորդել զայն թագաւորին առանց մեղմացումի : Իր
կտակածներուն հիմնաւորութիւնը ցոյց տալու համար
կը գոհանամ ըսել որ, արդարեւ, երբ պարսիկ դեսպանը
կը լսէր անոր պատասխանը, հակառակ իր խօսքին՝ թէ
«համարձակութիւն տուեալ է թագաւորաց՝ ասել զար-
դար լուրն ի մէջ երկուց կողմանց, և լսեն պատգամա-
ւորք, և չիշխեն եթէ չասեն», կը խոստովանէր իր բաց-
արձակ անկարողութիւնը՝ այդպիսի պատասխան մը թա-
գաւորին հաղորդելու համար, և կը ջանար ինքզինքը
արդարացնել ըսելով թէ «զի ոչ ուրուք երբեք այդպիսի
բանս ստամբակութեան չղեալ է առ այր թագաւոր :»
Շնորհիւ միայն Գիւտի սաստումներուն, թէ «դու ասա-
ցեր՝ թէ թագաւորաց օրէնք են չիշխել պատգամաւորի
նուազեցուցանել բան մի ի բանից առաքողին և կամ
առաւելու : Արդ, երթ և ասա զոր լուար յինէն, քանզի
ինձ ոչ է հնար խորհել այլ ինչ և կամ անել», Պերողին
պատգամաւորը կը ստիպուէր իր պարտականութիւնը կա-
տարել :

Ահա Գիւտ կաթողիկոսի այդ հիանալի պատասխա-
նին վերջին մասը . «Իսկ յաւագս Եպիսկոպոսական ձեռ-
նադրութեանս՝ որ ասես թէ ի բաց առնում ի քէն, զայս
երկնաւոր ձեռնադրութեան պատիւ՝ առնուլ յինէն ոչ
թագաւորք և ոչ յիշխանաց ոք — այլ մահ, — ոչ իշխէ,
քանզի և կարէ իսկ ոչ, և ոչ բնաւ երկնչիմ ի մահկա-
նացու մարդոյ՝ տալ զպատիւս զայս ինձ և կամ առնուլ
յինէն : Բայց վասն օրինացդ քոց որ ինձ ունել հրամա-
յես, յաւագս որոյ և պատիւս և պարգեւս խոստանաս
տալ ինձ, ոչ ուրուք է յերկրաւորացս պատիւ մեծ և իշ-

խառնաժխտ հզօր քան զքոյ՜ զոր տնիս : քայն վանն
անպիտան և գարշելի օրինացդ քոյ՜ զոր տնիսդ : դու-
րեքնքն զվարժին որ թագաւորդ ես, և ամենեւեմն որ
դոյդ օրէնս աւելք, ճեռեալ համարեալ էք յաշո իմ, և
ոչ կենդանիք և զպատիւ քո և զխառն անարգանս հա-
մարիմ և ճանկաւոյ ծաղր և կատաղանս : »

Երբ Պերոյ Յիւսի աշո աներկիւղ խօսքերը կը լսէր,
« ք զայրացումն սրաժառ-թեան գրգռեալ, կամեցաւ տալ
հրաժան խառն-թեամբ : յանկարծակի գաղարկցուցեալ
զինքն՝ առ վայր մի լսեաց, և ապա սկսաւ խօսել և
տալ : Չէ հնար եթէ ոչ կատարին կամք խնդրոյ նորա :
զոր նաջն կամի, և ոչ տամ համբուրել քրիստոնէից
զկապանս նորա, և ոչ երկիր պազանել ոսկերաց նորա,
որպէս ստորոթիւնն : Լուեալ է իմ զպաշտամանց նոցա,
թէ շառնեն զայն պատիւ կենդանեաց, զոր այդպիսի մե-
ռելոյ տանն : Բայց ասաց նա՝ թէ այդմ պատուոյ չտալ
քեզ պատանել, զոր դու ցատուցանելով զիս՝ գտանել
կամիս յինէն, կաց ուր և կամիս... » (*)

Աւարտելով մեկնութիւնս, խիտտ կարեւոր բան մը
պատմողի հպարտութեամբ, և որպէս թէ ազնատարանու-
թենէս չի թմրող մեծաւունս բարեկամս սթափելու հա-
մար, կը գոչէի իսկոյն :

— Կը տեսնե՞ք : Գիղլ աղա, Պարսից հզօր թագաւոր-
նուն իսկ, դարեր տաաջ, վարակուած էին Գուշակեանի
և իր աննման փուշտիպաններուն տկարութիւններով :

— Եթէնոր՛մ, մեղքս ի՛նչ պահեմ, կը պատասխանէր
Գիղլ աղան, ես ո՛չ կը սիրեմ, և ո՛չ ալ կը հասկնամ
այդպիսի երկարապատում մեկնութիւններ : Բայց որով-
հետեւ դուք ձեր ուղած կերպով մեկնեցիք ձեր զվարէն

(*) Փարպեցի, Գ. Գրուակ, ԿԲ., ԿԳ. եւ ԿԴ. :

եկածը, ձեր արտօնութեամբ պիտի ուզէի ես ալ իմ գիտ-
ցած մեկնութիւնը տալ, նախապէս խնդրելով ձեզմէ որ,
զայն լսելէ ետքը, չզլանայիք ձեր անկեղծ կարծիքը
յայտնել այդ մասին:

Եւ սկսաւ պատմել:

«Երիտասարդութեանս միջոցին՝ ընդհատ այցելու-
թիւններով Լօթիի գծրախտ քոյրերէն մին պատուաւի-
րելու վարժուած էի, չեմ յիշեր թէ ինչպէ՛ս:

«Օր մը, երբ ձանձրութենէս տարուած Ալեքսանդ-
րիոյ փաշայները ժուռ կուգայի բոլորովին աննպատակ,
պատահմամբ անոր կը հանդպէի:

«Սովորական կարճ տեսակցութեամբ մխիթարում է
ետքը՝ երբ կ'ուզէի հրաժեշտ առնել իրմէ, ան կ'ընդգի-
մանար նախատուածի մը սպառնալից կեցուածքով:

«Ի տեսլահրաշ այս տեսլի, անկեալ ի ծուփս խորհր-
դոց յաղագս թափանցելոյ զանհասութիւն զիտաց զյեզ-
յեղկաց, ոչ զիտեմ եթէ զիա՞րդ, կամ է՞ր աղագաւ տենչք
իմ պսակէին զատամբակին զվերափոփումն զվհագոյն:

«Ցաւը հասկցուած էր, որովհետեւ, զիւթական փո-
փոխումով ան սկսած էր շոյել ու փայփայել զիս, և իր
սրտագին օրհնութիւնները կ'ընկերանային ինձ իբր վար-
ձատրութիւն:»

Աւարտելուն պէս, Գիզլ աղան կը հարցնէր ինձի բո-
լորովին այլայլած.

— Բան մը հասկցա՞ք, էֆէնտըմ:

— Այո՛, Գիզլ աղա, բայց խիստ աղօտ կերպով,
կը պատասխանէի իրեն:

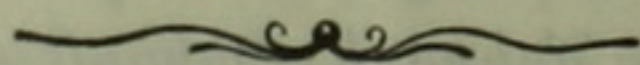
— Ձեր իմացականութենէն զմէզ տգիտութեանն խա-
ւարային սեւութեամբն հալածելու համար, թոյլ կուտամ
ինքզինիս աւելցնելու թէ, ըստ իս, Եզիպտոսի Հայո՞ն
Առաջնորդ Փուշակեանն ու իր փուշտիպանները, ի՞ճե՛հ,

ճիշդ այրացաւեր Լօթիի այն դժբախտ քրոջ ճիւղէն են. անոր պէս կը պաղշտկին՝ երբ վայելուչ կերպով դասերնին կ'առնեն :

— Պիտի ուզէի՞ք ձեր արժէքաւոր կարծիքը յայտնել առւած մեկնութեանս մասին, կը հարցնէր Գիզլ աղան :

— Ի՛նչ ըսեմ, ու է դէպքի մասին մարդոց մեկնութիւնները կրնան իրարմէ տարբերիլ :

Ու երբ կ'ըսեմ թէ այս այն Գիզլ աղա Մոզպետեանն է, որ իր ութսուն և վեցամեայ զառամած հասակին մէջ, մեռնելէն տասը ամիս առաջ սկսած իր հոգեւարքի օրերուն իսկ կրցաւ ձրիաբար արար աշխարհքի հռչակել թէ ինքը Հայոց ազգին երկու միլիոն ոսկի նուիրած էր, և այդ պատճառով, իբրեւ աննման բարերար, ազգային թաղումով երթալ յաւիտենապէս հանգչիլ Աղեքսանդրիոյ Հայոց եկեղեցիի կողքին, ընթերցողին կը մնայ ըմբռնել և գնահատել անոր տուած իմաստալից մեկնութեան բացարձակ ճշմարտութիւնը :

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՀԱՅՈՒՏԻ ՃՆԵՐՈՒ ՀՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ստույգ է թէ միջավայրը մեծ ազդեցութիւն ունի մարդու նկարագրին, յատկութեանց և բարօրութեան վրայ, սակայն ճշմարտագոյն է որ մարդն է իր միջավայրը ստեղծողն ու պատրաստողը :

Մասնաւոր անհատի մը ցաւալի վիճակին կամ ապականացումին պատճառներու խուզարկման, անոնց արդարացումին կամ դատապարտութեան առթիւ արդար, վիճելի, անդեպ կամ հերքելի՝ այս օրէնքին բացարձակ ճշմարտութիւնը իսկոյն աչքի կը զարնէ՝ երբ հարցը ամբողջ ժողովրդի մը ցաւալի վիճակին կամ ապականացումի պատճառներուն խուզարկումին շուրջը կը դառնայ :

Միջավայրին յեղաշրջմամբ ժողովրդին փրկութեան և երջանկութեան աշխատող մեր բանասէրները, ազգասէրներն ու գործիչները տարտամօրէն նշմարած են անոր ցաւալի վիճակն ու ապականացումը. իսկ անոնց պատճառներուն դալով, առանց որոնց լուրջ և ճշգրիտ պրպտումին բոլորովին ապարդիւն մնալու դատապարտուած էին իրենց ճիգերն ու զոհողութիւնները, բաւականացած են միայն, յաղագս մոլեռանդութեան և տգիտութեան, կրկնել օտար իմաստասէրներու և ընկերաբաններու՝ աւելի մասնաւոր անհատներու ցաւալի վիճակին կամ ապականութեան պատճառներու խուզարկումին առթիւ կրկնուած կիրարկելի սկզբունքներ :

Այսպէս է որ, միայն արտաքուստ կամ օտարօտի, գլխաւորաբար թուրք — որպէս թէ աշխարհակալութեանց նպատակներն ու անոնց գործադրութեանց եղանակները չափազանց զգալիօրէն իրարմէ տարբերէին — քերմունքներու վերադրելով հայ ժողովուրդին ցաւալի վիճակն ու ապականացումը՝ անոր դժբախտութեան և զգալի թերութեանց պատճառ և պատասխանատու համարած են անոնք օտարներ, գլխաւորաբար թուրքերը:

Գտնէ Loti ներու հետեւեալ խօսքը. «Ընդհակառակը, եթէ խոնարհ ձայնս լսուելու բախտին արժանանար, չափազանց խուլ Եւրոպայէն պիտի աղերսէի միջամտել, պաշտպանել և մեկուսացնել զանոնք. որովհետեւ դարերէ ի վեր փոխադարձ բացարձակօրէն անընկճելի ատելութիւն մը գոյութիւն ունի ի մէջ անոնց և թուրքերու: Թող Ասիոյ մէջ տեղ մը հայ հող մը որոշուի անոնց ուր պիտի ըլլան աղատ և ուր պիտի կարենան մաքրել ստրկութեան — ի հարկէ, թուրքերու — մէջ ստացած արատները,» (*) պէտք էր սթափած ըլլար մեզ և մաքրած մեր աչքերը:

Տրուած ըլլալով Loti ներու և անոնց կարծիքներուն արժէքին որակը, անշուշտ չի պիտի ներուէր ինծի աւելի կանոյ առնել այդ մասին:

Հայութեան արատները կամ զղուելի ապականութիւնը, այսինքն՝ հայտ տիճները, օտար, աւելի՝ թուրք ազդեցութեանց վերադրելով, կոպիտ սխալ մը, անիրաւ նախադրեալ մը և աններելի անիրաւութիւն մը զործած պիտի ըլլայի անոր հանդէպ, քանի որ հայտ տիճներու

(*) Loti, Les Alliés qu'il nous faudrait, p. 49. Les Massacres d'Arménie, p. 30.

հուժկու ներկայութիւնը մեր նախնեաց կողքին ցոյց կուտայ ինծի անոր հսկայ վեհութեան հետ՝ անոր բացարձակ ըմբոստութիւնը, (sa qualité réfractaire) և անհղծութիւնը :

Ան ու պատկերներ մեր հին կեանքէն երբ կատարելապէս ազատ էինք, և երբ թուրքերու խօսքն անգամ չէր ըլլար մեր երկրին մէջ :

«Եւ յետ այսր անցեալ ժամանակաց, զկնի թողա՝ մահն լինելոյ երանելոյն Յուսկան, անառաջնորդք եղեալ՝ իբրեւ զկոյրս մոլորեցան երկիրն լեզուին թորգոմական աշխարհին : Քանզի տուաւ նոցա ոգի մոլորութեան, աչս՝ զի մի՛ տեսցեն, և ականջս՝ զի մի՛ լուսնեն, և սիրտ՝ զի մի՛ խմացին գաօնալ յապաշխարութիւն : Եւ զխաւարային խորխորատ կորստեան գտեալ, հարեալ իւրեանց անձանց ճանապարհ, կործանեցան անկեալք : զի ոչ այն ոք գոյր՝ որ նոցա մոլեգնութեանն պատկառուկս արկանէր ըստ մեղս գործելոյ, այլ անհովիւք էին : Զկորստեան ճանապարհն՝ համարձակէին ի չարիս՝ կամօք գնացեալք, և կամօք լեալք որդիք բարկութեան, և առանց Աստուծոյ շրջէին յաշխարհի կամակոր ազգ տանն Հայոց երկրին : Նմանեալք լինէին այնմ հօտի խաշանց, որ զպահպանութիւն շանցն պահողաց պահապանացն ի բաց մերժեցին, և կամօք իւրեանց կերակուր գէշ թըշնամութեան գայլոցն մատնեցան, ըստ նմանութեան մեծին աթենացւոց քաշաքին :

Յայնմ ժամանակի զթագաւորն իւրեանց օրինակ չարի տոնէին, և նովին օրինակաւ ձեւել սկսան, և նոյնպէս գործել : Զի ի վաղնջուց, յորմէ հետէ առին նոքա զանուն քրիստոնէութեանն, լոկ միայն իբրեւ զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց՝ և ոչ ջերմեռանդն ինչ

հաւատովք ընկալան, այլ իբրեւ զմոլորութիւնն իմն մարդկութեան ի հարկէ: Ոչ եթէ որպէս պարտն էր՝ զիտութեամբ յուսով կամ հաւատով, բայց միայն սակաւ ինչ որք զհանգամանս զիտէին հելլէն կամ ասորի գալրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի շատէ: Իսկ որք արտաքոյ քան զգիտութիւն արուեստին էին այլ խառնաշաւանձ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարացն և կամ շինականութեանն, եթէ զցայգ և զցերեկ նստեալ վարդապետացն և ըստ նմանութեան ամպոցն իբրեւ զյորդահեղեղ ինչ անձրեւաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հոսէին, ոչ ոք ի նոցանէն և ոչ մի ոչ, և ոչ մի բան, և ոչ կէս բանի, և ոչ դոյզն յիշատակ ինչ, և ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն, և ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի: Վասն զի միտք իւրեանց ընդ անպիտանս ընդ անօգուտս և եթ զբօսեալ էին, զոր օրինակ մանկունք տղայք ընդ մանդութեանն և ընդ տղայութեանն խաղալիկ խանկարեալք, և զպիտոյիցն և զկարեւորացն ոչ ինչ փոյթ արարեալ, սոյնպէս և գեղերեալ մաշէին յանուղղայ կրթութիւն ընդ չքնոտի մտացն ի հնութիւն հեթանոսութեանց սովորութեանց, բարբարոս խուժադուժ միտս ունելով: Եւ զիւրեանց երգս՝ առասպելաց զլիպասանութեանն սիրեցեալք ի փոյթ կըրթութեանցն, և նմին հաւատացեալք, և ի նոյն հանապազորդեալք, ի հեռ և ի նախանձ ընդ միմեանս չարակնութեամբ, թշնամութիւն յիտութեանց, զմիմեանս խաժանել, և նենգել այր զընկեր և զեղբայր: Սիրելիք սիրելեաց, և մերձաւորք մերձաւորաց, և ընտանիք ընտանեաց, ազգականք ազգականաց, խնամիք խնամեաց դնէին զայթակղութիւն:

Անդ էր տեսանել այր ընկերի արեամբք ծարաւեալք

ըմպելով, ոգովք չափ գալին վնասուցն՝ անխրատ վարս
և անհանձար միտս ունելով:» (*)

Բուզանդացիի հետեւողութեամբ գրած ըլլայ թէ
տարբեր աղբիւրներէ ուսած՝ իյորենացիին հետեւեալ վկա-
յաբանութիւնը նուազ զօրաւոր և անկեղծ ապացոյց մը
չէ հայուտիճներու գոյութեան մեր նախնեաց քով:

«Այլ զխստասրտութիւն կամիմ ասել, թէ և զամ-
բարհաւանութիւն ազգիս մերոյ յիսկզբանցն և այսր. որ-
պէս անհամբոյր բարւոյ և ճշմարտութեան անհարազատ,
կամ թէ բնութիւն ունելով զբարձրայօնութիւն և զկա-
մակորութիւն, ընդդիմանան կամաց թազաւորին յաղագս
կրօնիցն քրիստոսականաց, զհետ երթալով կամաց կա-
նանց և հարձից... Աստանօր ամաչեմ ասել զճշմարտու-
թիւնն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն և զամբարշ-
տութիւն ազգիս մերոյ, և զմեծի ողբոց և արտասուաց
արժանի սոց « գործս» (**)

Անոնց որակին վրայ որոշագոյն զաղափար մը կազ-
մելու համար կը բաւէ կարդալ հետեւեալը:

«Զայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն դաստա-
կերտ մի ի հովիտն անուանեալ ի կոզ գաւառի: Եւ ետ
հրաման ընդ ամենայն գաւառս իշխանութեան իւրոյ, և
հրամայեաց կարգել քարոզ ընդ ամենայն տեղիս աշխար-
հացն հրապարակին իւրոյ, և ամենայն կողմանս գաւա-
ռաց իւրոց լի առնէր հրամանաւն արքունի, զի եթէ ոք
ուժեք ինչ պարտիցի, եթէ ոք ուրուք ուստեք ինչ վնաս-

(*) Բուզանդարան Պատմ., Դպր. Գ., Գլ. ԺԳ.:

(**) Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Գիրք Բ., ՂԲ.:

ևալ իցէ, կամ ոք ումեք ինչ դատ պարտիցի, ամենեքեան եկեացեն ի դատականիս շինեացին: Եթէ արիւնահան ոք իցէ, կամ վնաս ուրուք արարեալ իցէ, կամ զկին ուրուք տարեալ իցէ, կամ պարտապան իցէ, կամ ոք զուրուք կարասի ունիցի, կամ ոք յումեքէ երկիւղած ինչ իցէ, և եկեացէ յայն տելի, դատ և իրաւունք մի՛ լիցին: Իսկ եթէ ոք ումեք ինչ պարտիցի, և որում պարտիցին՝ եկեալ յայն տելին, առանց դատի և իրաւանց կալցին և ի դուրս տարցեն:

Իբրեւ ել հրաժան յարքայէն, ժողովեցան այնուհետեւ յայն տելի ամենայն գողք և աւաղակք, արիւնահանք, սպանողք, սուտք և մարդեւոյդք վնասակարք, զանձահատք, զրկողք, ստաղատք, զրախօսք, գերփողք, յափշտակողք, ժլատք: Բազում վնասս վնասս առնէին, և անդր անկանէին. բազում կանայք զարս թողուին, և անդր անկանէին. բազում արք զիւրեանց կանայս թողուին, և զայլոց կանայս առեալ՝ անդր անկանէին. բազում ծառայք զիւրեանց տերանց զզանձս ըմբռնեալ, փախուցեալք անդր անկանէին. բազում աւանդառուք զաւանդս լի զպահեստս բարձեալ, անդ անկանէին. գերփէին աւերէին զերկիրն ամենայն: Ձի թէպէտ և կարի յոյժ բազմացաւ աղաղակն, դատ չկայր, և իրաւունք ումեք յարքունուստ ոչ ելանէին: Վասն այսորիկ ամենայն մարդ հառաչելով վայէին, և ասէին ի հաւանել բանիցն իւրեանց. այս բանք ըստ այսմ օրինակի պաշտէին, առ հասարակ ամենեցուն ասելով՝ թէ իրաւունք մեռան, և վասն այսորիկ ոչ գտանէին. այլ թէ էր, և կորուսեալ էին, ուր և էր ջանայաք խնդրէաք գտանէաք:

Իսկ տելին աւանանայր, քաղաքանայր, մեծացաւ բազմացաւ և ելից զհովիտն ամենայն: Ասկա տայր հրաման արքայն Արշակ դնել անուն դատականիս յիւրա-

կից անուան Արշակաւան, և շինեցին ևս անդ ապարանս արքունի : » (*)

Ահա անոնց ծաւալին ահագնու թիւնը. « Եւ յիս երկց աւուրց անցանելոյ բանիցն ասացելոց ի վերայ, որ խօսօցեալ ելեն ի բերանոյն երանելոյն Ներսէսի, մատնեաց տէր զգիւղաքաղաքն զԱրշակաւանն ի ձեռս հարուածոցն : Եւ սկսաւ հատանել զոր հարակեղն իմն կոչեն, իսկ կէսքն ժանդ անուանեն, ելանէր ի վերայ մարդկանն և անասնոցն : Ոչ աւելի եղև հարուածոցն ի վերայ նոցա քան զերիս աւուրս յերկարեցաւ, զի անմարդացաւ : քան զքսան հաղարք սատակեցան երդք մարդկան, ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի. զի առ հասարակ սատակեցան կոտորեցան յանկարծօրէն քանդեցան : զի միահաղոյն եկն սատակումն ի վերայ նոցա : » (**)

Արշակաւանի քանդումի մասին խորենուայիին տուած բոլորովին հակառակ վկայութիւնը, թէ « Եւ հախարարացն Հայոց ժողովեալ՝ զիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանայ, և հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ջկին, բայց ի տղայոյ ստնդիացաց. քանզի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր ի վերայ ծառայից իւրոց և յանցաւորաց : Զոր թէպէտև վաղ զիտացեալ մեծին Ներսիսի, ոչ յառաջ քան զկոտորելն ժամանեաց հասանել. այլ ի կատար չործոյն եզիս բաժանեալ զտղայս կոտորելոցն, զի վարեցենն ի շերութիւն որպէս զհեռաւոր թշնամեայ : Զոր թափեալ մեծին Ներսիսի, հրամայեաց կրել որթովք ի գոմ մի, և դարմանս և սնուցօղս նոցին

(*) Բուզանդարան Պատմ., Դպր. Դ., Գլ. ԺԲ. :

(**) « Եւ յիս երկց աւուրց անցանելոյ բանիցն ասացելոց ի վերայ, որ խօսօցեալ ելեն ի բերանոյն երանելոյն Ներսէսի, մատնեաց տէր զգիւղաքաղաքն զԱրշակաւանն ի ձեռս հարուածոցն : Եւ սկսաւ հատանել զոր հարակեղն իմն կոչեն, իսկ կէսքն ժանդ անուանեն, ելանէր ի վերայ մարդկանն և անասնոցն : Ոչ աւելի եղև հարուածոցն ի վերայ նոցա քան զերիս աւուրս յերկարեցաւ, զի անմարդացաւ : քան զքսան հաղարք սատակեցան երդք մարդկան, ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի. զի առ հասարակ սատակեցան կոտորեցան յանկարծօրէն քանդեցան : զի միահաղոյն եկն սատակումն ի վերայ նոցա : »

կարգեալ: որք յետոյ աւանդեալ՝ անուանեցան Որթք
այնորիկ աղագաւ», (*) երբեք չի զօրէր անթեղելու Բու-
ղանդացիի վկայութեան գեղեցկութիւնը, կարեւորու-
թիւնն ու օգտակարութիւնը:

Հանդէպ այս անհերքելի վկայարանութեանց՝ կը
տեսնեմ վրդովումն ու սրտմտութիւնը անխոր ու անխոհ
բանասէրներու որոնք մօլեռանդարար թուլակօրէն կըրկ-
նելով Փարպեցիի ենթադրութիւնը Բուղանդացիի մասին՝
«Արդ յայնպիսումն քաղաքի և ի մէջ այնչափ բազմու-
թեանն ուսելոյ վարժեալ այրն Փաւստոս, այնպիսի ինչ
արդեօք անհաճոյս լսողաց բանս կարգէ՞ր ի պատմու-
թեան իւրում: քա՛ւ և մի՛ լիցի՛ Ուստի և անհաւատալի
իմում տկարութեանս կարծեցեալ գործն, ասեմ, թէ՛ զուցէ
այլ ոք յանդուգն և անհրաճանգ բանիւ լրբաբար ձեռն
արկեալ յիւրն՝ զրեաց զինչ պէտս ըստ կամի. և կամ
զի ուրուք անկարացեալ զիպօղս՝ այլարանեալ մնասեաց,
և անուամբ Փաւստոսին զիւրոյ յանդգնութեանն սխա-
լանս համարեցաւ ծածկել, և այն յայտնի ցուցանի ա-
մենայն հայեցողաց: քանզի են սմանք ի Յոյնս, այլ մա-
նուանդ առաւել յԱսորիս:» (**) յաջողած են աւելի՛
նպաստել հայուտիճներու մշտնջենապէս տեւականու-
թեան, քան մրճոտել անմահ վարպետին անմատոյց
փառքն ու սրբութիւնը:

Արդարեւ, ինչո՞վ կը տարբերի Փարպեցին Բուղան-
դացիէն, կամ ինչո՞վ կ'արդարանայ ան երբ կը զրէ. «Եւ
արդ ցո՛յց ինձ այր մի յայնպիսի աշխարհի՝ որ թէ առա-
ւելաւ թաղաւորութեամբ արժանաւորապէս հասեալ ի տա-

(*) Խորենացի, Պատմ. Հայոց, Գ. Գիրք, Իէ.:

(**) Փարպեցի, Պատմ. Հայոց, Յառաջաբան Գ.:

նուաւորութիւն: այլ որեւոր աւագակ և անպիտան, հայկատակք և վատտոհմիկ, որ զան զայնպիսի մեծ թագաւորութիւն խաբեն, և ընդ կրակի՝ փառս գնեն և տէրութիւն: և ի ձէնջ ըստ կողմն ելեալ սակաւ մի՝ միգնն ի կրակն, և յանթեղ զաղբ խրեանց արկանեն, և զվաճառականն և զվաճառն ի միասին թշնամանեն: Եւ այլ լաւութիւն և քաջութիւն և միտք և գիտութիւն՝ որով աշխարհ շինի և միջի վնի, այն չինդրի և աքնամարնեալ է: այլ անպիտան և վատտոհմակ մարդկան պատրողութիւնն ի մէջ անցեալ յարդի, և դուք առ նանաչող ունիք զձեզ: Լուեալ է քո, որ Մինրանդ ես, և ամենայն Պարսից՝ զբանս զայս յԱրեաց տեառնէն ի Պերոզէ՝ առաջի ամենեցունց յատենի: Թէ՛ Այր վատ և զունդ անպիտան Ասորի է, բայց քան զասորի այր՝ Հայ մարդ շատ վատթար է և անպիտան:» (*)

Կամ թէ, «Եւ այլք (արեղեան հայոց) ազահութեան ախտիւ վարակեալք՝ արկանեն ընդ պարտեօք զարդարս և զոչ արդարս, և կարացեալ ևեթ ըմբռնել զմամոնայն՝ յազագս որոյ խուենն, այնուհետեւ զամենեան արդարս անուանեն և անմեղս, և զմարգարէին Ամբակումայ ստունկանն զաղաղակ, մանաւանդ թէ նովաւ զՍուրբ Հոգւոյն, թէ «Վա՛յ որ պահէ զազահութիւն չար ի տան իւրում»:» (**)

Եւ կամ թէ, «Նայեցարուք ընդ ժողովուրդն Յունաց. յորժամ քարոզն լուեալ աղաղակէ, և որ կամին ասել՝ ի կարգեալ տեղիսն մատչի, ամենեցուն զարթուցեալ զսիրտս Առ Աստուած վերացուցանեն. տարածեալ ձեռօք

(*) Փարպեցի, Պատմ. Հայոց, Գ. Դրուակ, Հն.:

(**) Փարպեցի, Մեղադրութիւն Սախսու Աբեղայից:

խաչանմանք լինին. միաձայն խնդրուածովք և արտա-
 քայլից գոչմամբ զՓրկիչն թախանձեցուցանեն. «Տուր,
 ասեն, բան. առաքեա շնորհ. դու իսկ ինքն դովաւ՝ որ-
 պէս Սրբովն Պօղոսիւ՝ խօսեա ընդ մեզ. նմա ծանոց հաշ-
 տութիւն քո ընդ ծառայս քո: Մի՛ նմանեացէ դա յա-
 զազս մեղաց մերոց՝ ստերջ ամբոց. այլ անձրեւահոս
 քղիմամբ յորդեացէ յանդատտանս հոգւոց մերոց, որովք
 ծաշկեալք՝ պատուք արժանիս հաճութեան կամաց քոց
 բերեալ մատուցուք»: . . . «Իսկ Հայոց արեղէնքս առ
 դամաշտոնչ նախանձու, որ միացեալ է ի սիրտս նոցա՝
 զնոցունց հակառակսն երկնեն. և արդարեւ ըստ ասացածի
 մարգարէին՝ յղանան զցաւս և ծնանին զանօրէնութիւն.
 ազօթս իսկ չառնեն ի վերայ ասողին. այլ և եթէ յան-
 կարծ շնորհի բան ի մարդասիրէն՝ հեղձնուն ի նախան-
 ձուէ: Եթէ զոք տեսանեն ի ժողովրդենէն՝ եթէ զովէ,
 ծաղր ատենելով ամաչեցուցանեն. «Արդ լուել ինչ, ասեն,
 չգիտէ, և ընդ վայր աղալակէ և քրքուի»: Իսկ Յունաց
 ժողովուրդսն՝ և աղայքն անգամ ի վերայ ուսոց ծնո-
 զացն՝ շարժեալ զձեռներն ի դովութիւն այլոցն, ձայնս
 անյօդակապէս արձակեալ յայթոեն: Եւ զոքա նստին
 զլիաարկեալք, պատատեալք երեսօք, որպէս առ հոտեալ
 գիական, պապանձեալք որպէս համր դեւ: Եւ եթէ զթա-
 ցեալ Մարգասիրին՝ կամիցի տալ բան խրատու ի ժողո-
 վրդոցն փրկութիւն, հայեցեալ ի դառն խորհրդոցն նոցա
 որոճմունս՝ յինքն ամփոփեալ արգելու զշնորհն: » . . .
 «Յուրովք ի լիրբ մախողաց՝ և զանուանս անգամ և կամ
 զքանօնութիւնս կանոնեալ եկեղեցական գրենոյ հաղիւ կա-
 րեն գիտել, և զրդոութեամբ նախանձարկու գիւին նըստ-
 եալք առ միմեանս՝ լու ի լու այլոցն զինչ պէտս խօսին» (*)

(*) Փարպեցի, Մեղադրութիւն Սախոս Աբեղայից:

Իսկ Խորենացիին յուսահատօրէն աղաղակումք .
«Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ. ողբամ զքեզ, հանուրց
հիւսիսականաց վեհագոյն. զի բարձաւ թագաւոր և քա-
հանայ, խորհրդական և ուսուցող . վրդովեցաւ խաշաղու-
թիւն, արմատացաւ անկորզութիւն . գրգռեցաւ ուղղա-
փառութիւն, կայկայեցաւ ազխտութեամբ չարափառու-
թիւն .» միթէ միայն պատճառ չունի՞ «վարդապետք
տխմարք և ընդինքնահաճք, անձամբ առեալ պատիւ և
ոչ յԱստուծոյ կոչեցեալ . արծաթով ընտրեալք և ոչ
Հոգւով ոսկեաւք, նախանձառք, թողեալ զհեղութիւն,
յորում Աստուած ընակէ, և գայլք եղեալ՝ զիւրեանց
հօտս զիշատելով :

«Կրօնաւորք կեղծաւորք, անճնացոյցք, անափառք,
պատուասէրք քան թէ աստուածասէրք :

«Վիճակաւորք հպարտք, զատասացք, զբաբանք,
ծոյլք, ատեցողք արուեստից և վարդապետական բանից,
սիրողք վաճառաց և կատակերգութեանց :

«Աշակերտք հեղգ առ ուսումն և փոյթ առ ի վարդա-
պետել, որք նախ քան զտեսութիւնն՝ աստուածաբանք : (*)

«Ժողովականք վէսք, ստահակք, մեծախօսք, ան-
վաստակք, այրեցողք, մնասակարք, փախչողք ի ժառան-
գութենէ :

«Զօրականք անիրաւք, ստապարճք, զինատեալք,
պղերգք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կողոպտիչք, համ-
բարոյք աւաղակաց :

«Իշխանք ապստամբ, գողակիցք գողոց, կծկիք,

(*) Մեր արդի երիտասարդութեան ստուար մեկ մա-
սին նեղրիս պատկերը չէ :

կծծիք, ժլատք, ազահք, յափշտակողք, աշխարհաւէրք,
աղտեղասէրք, ծառայիցն համամիտք:

«Դատաւորք տմարդիք, սուտք, խաբողք, կաշա-
ռառուք, անընտրողք իրաւանց, անհաստատք, հակա-
ռակողք:

«Եւ բարձունս առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ և
ամօթոյ:» (*)

Նպատակս չէ ճշդել Խորենացիի գրութեան թուա-
կանը, բայց անոր Ողբին ցնցիչ անկեղծութեան և ճշ-
մարտութեան հանդէպ մարդ խիստ կը զարմանայ երբ
կը կարդայ հայ հմուտներու հետեւեալ միակ և եղկելի
գնահատումը, հայուտիճներէ շինուած հայութեան ամե-
նէն թխպահոծ երկնակամարին տակ. «Եթէ Ողբն ունի
այն նպատական յարմարութիւն՝ է. կամ Ը. դարուն
առաջին կիսուն միայն կը յարմարի, և է գործ դժգոհ
լալականի, որ ընդդէմ կրեալ անարգանաց ինչ զչար-
եալ՝ այնպէս վատթարացեալ կը տեսնէ եկեղեցին և
ազգը:» (**)

Հեղ մ'ալ մրմնջենք Ահարոնեանի Մեծ վարպետին
հետ. «Ոչ գոյր նոցա համեմ խահամոքք անուշարար ա-
ռանձինն, և ոչ հացարարք որոշեալ ի պէտս սպասու-
ըստ աղատաց կարգի, այլ հասարակաց էր... Ոչ ոք ու-
մեք ջուր ի ձեռս արկանէր, և ոչ կրտսերք աւագաց
դաստառակս մատուցանէին. չանկաւ օշնան ի ձեռս փափ-
կասուն կանանց, և ոչ մատուցաւ իւր ի զուարթութիւն
խրախուժեան... Փոշոտեցան և ծխոտեցան սրահակք

(*) Խորենացի. Պատմ. Հայոց, Գ. Գիրք, ԿԸ.:

(**) Ա. Մ. Գարագաշեան, Քննական Պատմ. Հայոց,
Մասն Դ., Գլուխ Ա., թիւ 23:

և սրսկասկանք նոսեկ հարսանց, և սարդի ոստայնք ձգեցան ի սկնեակս առադաստաց նոցա. կործանեցան բարձրագահք տաճարաց նոցա, և խանդարեցան սպասք երախանաց նոցա. անկան կործանեցան ապարանք նոցա, և տապալեալ աւերեցան ամուրք ապաստանի նոցա: Չորացան աղաղեցան բուրաստանք ծաղկոցաց նոցա, և տաշտախիլ եղեն որթք զինէքեր այգեաց նոցա: Աչօք իւրեանց տեսին զյափշտակութիւն արարոց իւրեանց, և ականջօք իւրեանց լուան զլիշտս չարչարանաց սիրելեաց իւրեանց...: Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, որ զրդեալք և զգուեալք էին յիւրաքանչիւր պաստեռունս և ի գահաւորակս, հանապազ բոկ և հետի երթային ի տունս աղօթից, անձանձրոյթ խնդրեալ ուխտիւք զի համբերել կարասցեն մեծի նեղութեանն: Որ ի մանկութենէ իւրեանց սնեալ էին ուղղովք զուարակաց և ամճովք էրէոց, խոտաբուտ կենօք իբրեւ զվայրենիս ընդունէին զկերակուրն մեծաւ խնդութեամբ, և ոչ յիշէին ամենեւին զսովորական փափկութիւնն: Սեւացեալ ներկան մորթք մարմնոց նոցա, վասն զի ցերեկ արեւակէղք էին և դամենայն զիշերսն զետնաբեկք...: Մատամբք իւրեանց վաստակեցին և կերակրեցան...: Անարիւն ճիպոսանց նմանեցին, որ երգոյն քաղցրութեամբ առանց կիրակրանաց կեան, և կենդանի են միայն զօդն ծծելով, զանմարմնոցն բերեն զնմանութիւն: Բազում ձմերաց հալեցան սառնամանիք, եհաս գարուն և եկին նորեկ ծիծեռունք, տեսին և խնդացին կենցաղասէր մարդիկ, եւ նոքա ոչ երբեք կարացին տեսանել զանձկալիսն իւրեանց: Ծաղիկք գարնանայինք յիշատակեցին զպսակասէր ամուսինս նոցա, եւ աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զցանկալի գեղ երեսաց նոցա... (*):

(*) Եղիշե, Պատմ. Վարդանանց, Յեղանակ Ը.:

Բայց միեւնոյն ատեն չի մոռնաւ խոկալ անոր հետեւեալ խօսքերը . «Յետո ընդդէմ ընթերցաք զգեղեցիկ գրեալսն Ազատացաք ի հարկաց արքունի՝ զորս առանց ինդաց էր հարկիլն , եւ մտաք ընդ հարկաւ ստացուածոց , որ լի են անառակ ազահութեամբ Կօշիկք ոտից մերոց յանդիմանեն զմեզ , եթէ ոչ են սուրբ ճանապարհք մեր : Հանգերձք մեր ալալալեն զգործոց մերոց , եթէ մերկ եմք յերկնաւոր զգեստուցն : Երիւարք մեր ցուցանեն զմեզ , եթէ ոչ եմք յափշտալիւոց ընդ առաջ Տեառն ի վերայ օդոց Կալուածք անդատանաց մերոց կշտամբեն զմեզ , եթէ չիք մեր բաժին ի վիճակսն երկնաւորս Կափուցեալք են աչք մտաց մերոց ի տեսական խորհրդոց , եւ անյաղ պակշտանալ հոյել ի կեանս աշխարհիս : Արգելեալք զլսելիս ի սուրբ ընթերցուածոց , եւ ունկնդիր եմք բաւաշման խաշանց մերոց Վասն այսորիկ եւ ամենայն չարիք եկին հասին յաւուրս մեր : Կենդանեալ մերով տեսանք զդիակունս անձանց մերոց : Քաջ նահատակք մեր անկան ի պատերազմի , եւ սուրբ քահանայք մեր խողխողեցան ի ձեռաց անօրինաց : Գեղեցիկ երիտասարդքն զենան ի սպանումն , եւ բազում կուսանք վարեցան ի գերութիւն : Գիրգ կանայք անկան ի տառապանս այրութեան , եւ բազում սրբք կսկանին դառնապէս : Ազատ եկեղեցի անկալ ի ծառայութիւն հեթանոսաց , եւ սուրբ քահանայք նորա կռիին չարչարին յանօրէն հարկահանաց : Բարձեալ է ողորմութիւն յաշխարհէ , եւ հեռացեալ է գութ յիւրաքանչիւր մտաց Շինուածք մեր ելեն գերեզմանք դիականց մերոց , եւ վաստակք ձեռաց մերոց տապալեցան ի վերայ մեր : Պայթեաց եւ պատառեցաւ թանձրութիւն երկրիս , եւ բազում մարդիկ ի վայր հոսեցին : Ոչ սպասեաց որդի հօր , եւ ոչ քոյր զաչս եղբօր կալաւ , եւ ոչ եւ ձայն լալոյ կանանց ի վերայ ծնըն-

դոց իւրեանց, վասն զի լքոյց ստի զբերանս նոցա: Հզօրք
խորտակեցան յանկարծակի իբրեւ զմայրիս բարձունս ի-
բանանու: Հնծանք եղեն բարկութեան, և ճմլեցան ամե-
նեքեան իբրեւ զողկոյզս ընդ ոտամբ: Փոխանակ դինւոյ՝
արիւն անմեղաց ցայտեցաւ ի հանդերձս մեր: Դառնացաւ
քան զլեղի կերակուր ի քիմս մեր, և ի քացախ դարձաւ
սուրբ ըմպելիք մեր: Ընդ հարեալսն հարաք ամենեքեան
յողի և ի մարմինս մեր, և ընդ մեռեալսն զմահ ճաշա-
կեցաք: ԱՐԴ Ո՞Ջ ԱՊԱՔԷՆ ՎԱՍՆ ՄԵՐՈՅ ՀԵՂԳՈՒԹԵԱՆ
ԱՆՑԻՆ ԱՅՍ ԱՆՑՔ ԶԱՐԶԱՐԱՆԱՑ ԸՆԴ ԱՇԽԱՐՀ:» (*)

(*) Եղիշե, բան երասու Յաղագս Միանձանց:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Որպէս թէ պատն ըլլար յանցաւորը՝ երբ զինովը իր
երերուն զնացքի միջոցին զլուխը անոր կը բռնալէ, կամ
ցեցն ըլլար յանցաւորը՝ երբ տանտիկինը բրդեղէնները
ամիսներով դարանին մէջ փակուած կը սլահէ առանց հա-
կուտճի, եւ կամ թէ գայլն ըլլար յանցաւորը՝ երբ հո-
վիւր իր հօտը մօրին կը զարնէ առանց շուներու, միեւ-
նոյն բիրտ յիմարութեան շնորհիւ տառապած ենք շարու-
նակ, կամ՝ միեւնոյն իմաստութեամբ խարխափած մեր
անպատմելի դժբախտութեանց իսկական պատճառներն
ու պատասխանատուները :

Ի՞նչ, արդեօք հաւատալ թէ մեր նախնիքներէն ժա-
ռանգած յասկութիւններնէս կամ ուժերնէս կործանիչ-
ները աւելի զօրաւոր եղած ըլլան քան կենսականները :

Առանց կանգ առնելու մեր նախնեաց չքնաղ բարե-
մասնութեանց վրայ, ըստ մեր նուիրական պատմագիր-
ներու համաձայն վկայութեանց, որչափ ալ խոշոր եւ ա-
ղետալից եղած ըլլան մեզի ժառանգ ձգուած յոռեզոյն
թերութիւնները, սակայն, անոնց փորձառական ցաւալի
դասերուն աննման աւանդութիւնները խիստ կը մեղմա-
ցընեն անոնց մեղսակցութիւնը կամ պատասխանատուու-
թիւնը մեր անվերջանալի դժբախտութեանց մէջ, սա
պարզ պատճառով որ ամենեւին յանցաւոր չեն անոնք
եթէ տգիտօրէն կամ կուրարար չենք ուզած կամ չենք
կրցած օգտուիլ անցեալի դասերէն եւ անոնց դժբախտու-
թիւններէն :

Արդարեւ, — ահա՛ պարզ օրինակ մը, ուր դարձեալ խիստ վեր կը ցցուի հսկայն Թուղանդացին մեր բոլոր հախնիքներէն — ո՞ր ժողովուրդը կրնայ յաւակնիլ ու հեցած ըլլալ պապեր՝ որոնք աւանդած ըլլան իրեն հետեւեալ կիզիչ ազդարարութեան նման աստուածային պատգամներ, որոնց հանդէպ, աւա՛ղ, անզգայ մնացած ենք միշտ անբանօրէն.

«Արդ վասն այսչափ սուրբեանց ձերոց եւ պղծութեանց, բարձցէ թէր զբազաւորութիւնդ ձեր ի ձէնջ. բարձցէ եւ զհաւանայութիւնդ ի ձէնջ: Յրուեսչիք եւ բաժանեսչիք, եւ ցրուեսցին սահմանք ձեր որպէս եւ Թաւայէլ, եւ անտէրունչք եւ անխնայ եւ անխնամք լիջիք. եւ լիջիք դուք իբրեւ զխաւիմք, զի ոչ գուցէ նոցա հովիւք: Մասնեսչիք իբրեւ զհօտ ի ձեռս զազանաց, եւ անկջիք ի փառաց ձերոց. եւ ի ձեռս օտար բռնամեաց մասնեսչիք դուք ի զերութիւն եւ ի լուծ ծառայութեան, եւ ոչ բարձցի երբեք կամ պակասեցէ լուծ ծառայութեան ի ձէնջ. եւ ոչ երբեք պակասեցէ լուծ չար սօրկութեան ծառայութեանն ի պարանոցաց ձերոց. հաւեսչիք եւ մաւեսցիք ի ցանկութիւնս ձեր: Որպէս պատուեցաւ Թաւայէլ եւ ոչ կարկասեցաւ, սոյնպէս եւ դուք ցրուեսչիք եւ կործանեսչիք. եւ այլք վայելեսցեն զվաստակս ձեր, եւ այլք կերիցեն զօրութիւնս ձեր. եւ ոչ ոք գտանիցի, որ փրկեսցէ զձեզ. եւ ոչ հանեսցի ընդ ձեզ թէր, եւ ոչ նայեսցի եւ ոչ փրկեսցէ այլ զձեզ:» (*)

Եւ երբ կ'աւելցնեմ թէ այս խօսքերը կ'ուղղուէին անոնց, ո՛չ միայն, որովհետեւ՝ ճնոցա ի ներքս քարշեալ յեկեղեցւոջն բրածեծ եղեալ ջախջախեալ քահանայապետն

(*) Բուզանդարան Պատմ., Դպր. Գ., Գլ. ԺԳ.:

Աստուծոյ սուրբ, երանելին մանուկն Յուսիկ կիսաման
կոշկոճեալ ընկեցեալ էր, » (*) այլ նաև և աւելի՝ որով-
հետև «Նոքա մոտացան զԱստուած զարարիչն իւրեանց և
զգութ նշանացն և խրատուց, և զսքանչեւաց՝ զոր ա-
րարեալ էր առ հարսն իւրեանց և առ նոցա, և նոքա
գարձանի մոլորութիւն կոտորաշատութեան նախնեացն
իւրեանց, և յատելութիւնս և յագահութիւնս և ի զրկու-
թիւնս և յաղքատակեցութիւնս, ի պոռնկութիւնս,
ի նենգութիւնս և ի միմիանազրկութիւնս և ի սպանու-
թիւնս կործանեցան, լքան, կասեցան, կաղացան յար-
գարութեան ճանապարհաց, և թողին նոքա զբարերարն
իւրեանց զԱստուած որ զնոսա յոչնչէ արար և հաստա-
տաւեաց, և ի մոլորութիւնս իւրեանց անծանօթք եղեն
նոքա ի նմանէ, » (**) և որոնցմով, շատ չանցած, պիտի
չէննար Արչակաւանը, ընթերցողին կը մնայ գնահատել
իր սքանչելագոյն հարազատ պապիրուսն այս անմահ խօս-
քերը և օգտուիլ անոնցմէ անլարան՝ հակառակ զանոնք
արտառանդին և զանոնք այնքան սիրով և հաւատար-
մօրէն արձանագրողին օտարութեան :

*
* * *

Խերը կ'անիծէի անոր որ կը յանդգնէր իմ սիրունիկ
և չարածճի ուլերուս և զառնուկներուս քար նետել,
երբ նոյն իսկ անոնք անոր ածուքը կամ արտը կը կո-
խէին. այնքան որ կը սիրէի զանոնք և կը գուրգուրայի
անոնց վրայ :

Բայց կիրակի կամ աօն օրերը, երբ անոնց կը խառ-
նէի նաև մեր եզները՝ որոնք անպայման հանգստի կը

(*) Բուզանդարան Պատմ., Դպր. Գ., Գլ. ԺԲ. :

(**) „ „ „ „ „ ԺԴ. :

կոչուէին յիշեալ օրերը, կը պատահէր որ, ամառուան ա-
րեւին կիզիչ ճառագայթներուն տակ հանդարտ արածումի
միջոցին՝ երբ անոնք պոչերնին մէկ կուշտէն միւսը կը
բաղխէին, — չեմ գիտեր թէ գոհունակութիւննին յայտ-
նելու՝ թէ միջոցներէն զերծ մնալու համար — առիթէն
օգտուելով մօզաները (*) անոնց ուերուն կը փակէին :

Ցաւին սաստկութենէն ազաձիգ և վզարձակ մեր
խեղճ եզները կ'սկսէին սուրալ ամէն կողմ իրենց բոլոր
թափովը, ոտնակոխ ընելով ուլերս ու գառնուկներս, և
յաճախ կը գահավիժէին դէպի անդունդը՝ անզօր հանդի-
սատեսի իմ անօգուտ ներկայութեանս :

Ահա՛ այսպէս կը ներկայանայ անաչառ ուսումնասի-
րողի մը աչքին հայութեան դարաւոր պատկերը, սա
զգալի տարբերութեամբ սակայն որ իրենց ցաւալի և ող-
բալի խորտակումին մէջ բոլորովին անմեղ էին գառ-
նուկներս, ուլերս ու եզներս, մինչդեռ մենք եղած ենք
անդադար մօզաները մեր ուերուն փակցնողները :

Այսպէս, հակառակ և յանուն հետեւեալ գրոյն՝ զոր
կը պահեմ որպէս նուիրական մասունք մը, և որ ան-
քան արցունքներ խլած է աչքերէս.

Գահիրէ, 1 Յունիս 1918

Մեծապատիւ Թէոփիլեան Էֆէնտի,

Ազնիւ Պարոն,

Ստացայ Ձեր Մայիս 31 թուակիր պատուականը :
Աշխարհի վրայ ու է Հայուն փոքր ծառայութիւն մը
ընել, իմ սրտիս մեծ հաճոյք է. մանաւանդ Ձեզի պէս

(*) Պիծակէն լաւելի խոշոր ճանն մը :

ազնիւ Պարոն մը զոհացնելը, որ ինծի գիմելու ձանձրոյթն առած է, կը համարիմ նուիրական պարտականութիւն մը: Ուստի կը փութամ նոյն ընդ նոյն պատասխանել Ձեզի, որովհետեւ կ'երեւակայեմ Ձեր մտքին արդարացի խռովքը այս մասին:

Գաղթականութեան կեանքով ամենամասնաւոր հետաքրքրութեամբ զբաղած եմ, մանաւանդ նոյն կեանքին ամենադժխեմ նոպաները կրած եմ իմ անձիս վրայ, հետեւաբար գրեթէ Հայաստանի ամեն քաղաքներէն քիչ շատ որոշ, և վաւերական տեղեկութիւններ ունիմ: Քլեցիներու մասին կը հարցնէք, սիրելի Պարոն, արտի բռնցաւով կ'ըսեմ որ, բուն հարազատ Հայաստանին ու է քաղաքէն, եթէ գտնուին մի քանի խիստ հաղուազիւտ անհատներ որ ազատած ըլլան, ատիկա պէտք է համարել ոչ հասարակ, այլ բնութեան ամենացնցիչ հրաշքներէն մին...: Ուստի անգլ. տիրապետութենէն ազատած հայեր ջախջախիչ մեծամասնութեամբ կիլիկեցի, կամ չրջակայ տեղերէն են, ուստի անոնց մէջ և ոչ մէկ Քղեցի չկայ: Սակայն Քղիէն բաւական ընդարձակ տեղեկութիւններ ունիմ, զոր Ձեզ կը հաղորդեմ անլերապահօրէն: Նախ բնական է որ Ձեր ազգականները անձնապէս ճանչնալու չքնաղ պատիւին արժանացած չեմ: Ինչպէս Հայաստանի ուրիշ քաղաքներուն պատահած է՝ անխտորէն Քղին ալ տեղահանուած է ամբողջովին: Բնակչաց Իսլամանաւու աղերսը անտեսուած է կառավարութեան կողմէ:

Քղեցի ամբողջ Հայերը երեք կամ հինգ կարաւանով ճամբուած են. անոնց կատարած ուղին՝ ահա կը գծեմ Ձեր առջև. Քլի—Բալու—Մալաթիա—Խարբերդ—Տիգրանակերտ—Մարտին—Ռաս-իւլ-Այն...: Մինչև այս վերջին տեղ ողջ հասնողներէն խիստ քիչ ոմանք եթէ ազատած են, և կը գտնուին աստանդական ամենամեծ բաղդ

է : Նախ Ձեր քով եղած աշխարհաքարտին վրայ ակնարկ մը նետեցէք, և պիտի ապշիք Ձեր հայրենակիցներուն կատարած ճանապարհի օձապտոյտ զաւարումներուն վրայ, այդ բանը Օսմ. ճիւղը կառավարութեան ընդգրկած՝ բնաջնջումի սատանայական, վանտալական ծրագիրներուն իրագործումի մասը կը կազմէ . . . : Ինչպէս ուրիշներուն համար, նոյնպէս Քղիին ալ բոլոր այր մարդիկը քաղաքէն ելլելէն վերջ մաս առ մաս ջարդուած են : սակայն մեծ ջարդը այրերուն, կատարուած է Բալուի մէջ, շրջականերէն հաւաքուած թուրք ու քուրդ խուժանը կը խռնուի Բալուի կամուրջին վրայ, և հետզհետէ երբ կարաւանները կը հասնէին, խեղճ հայ մարդիկը թուրք վոհմակի կացիներու հարուածին տակ, անլուր վայրագութեամբ ջարդաւիշուր կը ջախջախուէին և գետը կը նետուէին : Իսկ անոնցմէ ազատած վերջին այր մարդիկը սպանուած են Տիգրանաղբերու չհասած . . . : Իսկ խեղճ կանանց համար կողոպուտ, խմբովին առեւանգութիւններ, հրապարակական բռնաբարութիւններ ևլն. ևլն. ամենահասարակ և օրըստօրէական արարքներ եղած էին : Վերջապէս կը հասնին Ռաս-իւլ-Այն, սակայն հոն ջարդուած 100,000 հայ թշուառներու մէջ զոհ կ'երթան զրեթէ ամբողջութեամբ : Հոս ներեցէք որ Ձեզ հաղորդեմ մի փոքր պարագայ մը : Ռաս-էլ-Այն չհասած պէտք է անցնիլ մի մեծ դաշտ, երկու օրուան միջոց մը, ամբողջ զաշտը սփռուած է տեսակ մը երկար սրածայր կարծր փուշատուկներ. կարաւանին առաջնորդող ոստիկաններ արդէն կշտացած, յափրացած ամեն տեսակ տանջանքներ տալէ, և վայրենութեան ամբողջ պաշարը սպառած ըլլալով, հոս միջավայրը իրենց կը ներշնչէ նոր և քստմնելի մի արարք. կ'ստիպեն հէք կիները որ մերկացնեն ոտքերն և բոպիկ ստքով կտրեն անցնին այս փուշ ցցուած մեծ դաշտը :

Հարիւրաւոր թշուառ կիներ կը մեռնին հոն փեռնկուած
ոտքերով արեան կորուստէն նուազած... :

Մնամ ամենայն յարգանք

Աղօթարար

(ՍՏՈՐ.) Վարդան Վարդ. Խաչերեան

Պէտք է ամէն դնով չեղօքացնել հայու տիճները,
ապա թէ ոչ, շուտով, Դանիէլ Եպիսկոպոսի վերոյիշեալ
մարգարէութիւնը պիտի դադրի գործադրուելէ, առ
ի չգոյէ ենթակայի:

ՎԵՐՋ

[704]

A ¹¹ / 57208

✻ ԳԻՆ 25 ԵԳԻՊՏ. ԴԱՂ. ✻

Դիմել Հեղինակին՝

M^E M. TÉOPI

Avocat à la C

3, Rue Bolanachi, AL

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220057208